

İSLÂM'DA İDÂRE'NİN (KÂMÛ VELÂYETİ VE VİLÂYETİ'NİN) DENETİMİ

Mehmet Nuri GÜLER*

Öz

İdâre, İslâm Toplumunda dînin bir rûknü sayılmış, varlığı ile İslâm'ın var olacağı, yokluğu ile İslâm'ın sözkonusu olamayacağı vurgulanmıştır. Toplum düzenini sağlamayı amaçlayan İslâm Hukuku, toplum düzenin ayakta tutan İdâre'yi de tanzimetmiştir. Yönetilenleri keyfi uygulamalardan kurtarabilmek için, kâmû velâyeti ve kâmû vilâyetinin, yani kâmû hizmetlerinin yüklenicisi olan İdâre, İslâm'da denetlenmiştir. Hz. Peygamber ve Râşid Hafifeler dönemlerinde ortaya çıkan İdâre'de, idâri denetlemenin şekilleri, "idâri denetim" ve "halk denetimi"ni kapsayan "idârenin yargı dışı denetimi" ile "yargı denetimi" ve "tahkim"i kapsayan "idârenin yargısal denetimi" olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslâm İdâre Hukuku, İslâm İdâresi, Kâmû Velâyeti, Kâmû Vilâyeti, Kâmû Hizmeti, Hz. Peygamber, Râşid Halifeler, İdârenin Yargı Dışı Denetimi, İdâri Denetim, Halk Denetimi, İdârenin Yargısal Denetimi, Yargı Denetimi, Mezâlim Kazâ'sı, Tahkîm.

AUDIT OF ADMINISTRATION (PUBLIC DUTY AND PUBLIC AUTHORITY) IN ISLAM

Abstract

In the Islamic Society, the administration is considered to be a religion of Islam. There is Islam with the existence of the administration. The existence of Islam is not mentioned with the absence of it. Islamic law aims to provide social order. Islamic law, the Administration is also correct. In Islam, the administration was inspected to save the executives arbitrarily. During the periods of Prophet Muhammad and Rashid Khalifahs the form of supervision is two: The first is the judicial supervision of the judge. This includes administrative supervision and public scrutiny. The second, judicial control of the executive. This includes judicial review and arbitration.

Keywords: Islamic Administrative Law, Administration in Islam, Public Task, Public Authority, Public Service, Prophet Muhammad, Rashid Khalifahs, Outside the Judicial Administrative Control, Administrative Control, Public Audit, Judicial Control of Administration, Judicial Review, Cruelty Judiciary, Arbitration.

Makalenin Dergiye Ulaştığı Tarih: 25.12.2017. Yayın Kurulu ve Hakem Değerlendirmesinden Geçen Makalelerin Yayına Kabul Edildiği Tarih: 10.04.2018.

* Dr. Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuku Öğretim Üyesi, e-mail: mnguler@harran.edu.tr

GİRİŞ

İdâre, toplum düzeninin var olması ve devam etmesinde yegâne esastır. Toplum düzeninin varlığı ve devamı, onun varlığına ve kesintisiz olarak işle-
mesine bağlıdır; zirâ, günümüz idâre hukukçularının hepsi, toplumun siyâsî
şekillenmesinde, yani Devlet halinde Yasama organının bir süre bulunma-
masının, Yargı mercilerinin bir süre işlememesinin, hattâ hükûmetin bir
süre aksamasının, toplum düzeninin var olmasına ve devam etmesine tesir
etmediğini; ancak, İdâre'nin durması ile toplum düzeninden bir eser kalma-
yacağını bildirmektedirler.

Hz. Ömer'in, "İslâm, ancak cemâ'at (toplum) ile; Cemâ'at, ancak emîrlük
(idâre) ile; İdâre de, ancak itâat ile vardır" dediği nakledilmektedir.¹ İşte, bu
özellikten olacak ki, Hz. Ömer'in bu veciz sözünde İdâre, İslâm Toplumu'n-
da dînin bir rûknü sayılmış, varlığı ile İslâm'ın var olacağı, yokluğu ile İs-
lâm'ın sözkonusu olamayacağı vurgulanmıştır.

Toplum düzenini sağlamayı amaçlayan Hukuk, toplum düzenin ayakta
tutan İdâre'yi de düzenler. Bu bakımdan, İslâm Toplumu'nda dînin bir rûknü
sayılan İdâre'nin, günümüzde İdâre ile ilgili düzenlemeyi konu edinen İdâ-
re Hukuku biliminin yeni metod, veri ve nazariyeleri ışığında, İslâm dîninin
getirdiği hukuk düzenlemesi içinde incelenerek yeni bir değerlendirmesinin
yapılması gerekmiştir.

Ülkemizde bu inceleme ve değerlendirmeyi kapsayan İslâm İdâre Huku-
ku'na ait nazari ve uygulamaya yönelik bir çalışma bulunmamaktadır. "İslâm
İdâre Hukuku'nun Ortaya Çıkışı (Hz. Peygamber ve Râşid Halîfeler Dönemle-
ri'nde İdâre'nin Kuruluşu, İşleyişi ve Denetlenmesi)" konulu Doktora Tez çalış-
mam ile bu boşluk doldurulmaya çalışılmıştır. Bu makale ile tez çalışmasının
Üçüncü Bölüm'deki İslâm'da İdâre'nin Denetlenmesi olan "Kâmû Velâyeti'nin
Denetimi" kısmı gözden geçirilip yeni kaynaklar ışığında güncellenecektir:

I. İSLÂM'DA TOPLUM, HUKUK, DEVLET VE İDÂRE'NİN ORTAYA ÇIKIŞI

Mekke'de İslâmî idâre ile ilgili alt yapı olan İslâm Toplumu, İslâm Hukuku
ve Siyâsî İktidâr oluşmuştur:

A. İSLÂM TOPLUMU

Mekke'de Hz. Muhammed, "Kalk ve uyar"² emri ile peygamber olarak gö-
revlendirildikten üç sene sonra tebliğini (çağrısını) açıkça yapmaya başlamış

1 Abdullah b. Abdurahmân Ebû Muhammed ed-Dârimî (ö. 255 h./869 m.), *Sunenu'd-Dârimî*,
Tahkik: Fevâz Ahmed Zemrelî, Hâlid es-Seb'u'l-Alemi, Beyrût 1407, c. I, s. 91, Eser Rakam:
251.

2 74 el-Muddessir, 2. Mekki ve Nuzûl sırası 47.

ve bu tebliğ (çağrı) faaliyeti sonunda, gelecek tasası çeken ve güvenliğini sağlamak isteyen insanlar, Hz. Muhammed'in bildirdiği ateş karşısında korkularını güvene çevirmek için kendilerini Allah'a teslim etmişlerdir. Bu şekilde ateşten Allah ile korunmayı seçmişlerdir. Bunun için her birine "mu'min bi'l-lâh", ya da kısaca "mu'min" denilmiştir. İşte bunlar bir araya gelip birlikte yaşama tecrübesine giriştiklerinde, "Mu'min Toplumunu"nu, yani "Allah Güvenceli Toplum"u oluşturmuşlardır. Bu toplum, Kur'ân'da, "Kavmun Yu'minûn", قَوْمٌ يُؤْمِنُونَ³ diye anılırken, bu "kavim"ın dışındakiler ise "Zorba Kavim"⁴, "Zâlim Kavim"⁵, "Suçlu Kavim"⁶, "Şaşmış Kavim"⁷ diye bahsedilmiştir.

Akabe anlaşmaları ile Mekkeli imân toplumuna Medineliler de katılınca, oluşan birleşik topluma "Ümmet" denilmiştir.⁸ **Ümmet**, İbn Hişâm'ın (ö. 213 h./828 m.), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*'sinde kaydettiği anlaşmada şöyle tanımlanmıştır: "Bu yazı, Peygamber Muhammed tarafından Kureyşli ve Yesribli, mü'min ve müslümanlar ile bunlara tâbi olanlar ve yine onlara sonradan iltihak etmiş olanlar ve onlarla beraber **cihad edenler için düzenlenmiştir**. İşte bunlar, diğer insanlardan ayrı bir **Ümmet** oluştururlar."⁹

Ümmet içine Yahudiler de eklenmiştir. Bu, İbn Hişâm'ın kaydettiği anlaşmada şöyle yer almıştır: "... Yahudiler, mü'minler ile birlikte bir Ümmet oluştururlar..."¹⁰

B. İSLÂM HUKUKU

Mekkeli ve Medineli birleşik toplum olan Ümmet¹¹ de Kur'ân'da şöyle nitelendirilmiştir: "Siz insanlar için çıkarılmış, ma'rûfu emreden ve münkeri nehyeden, Allah'a inanan hayırlı bir ümmetsiniz."¹² Âyetteki "ma'rûfu emretme ve münkeri nehyetme"nin ne demek olduğunu, ez-Zemahşerî (ö. 538 h./1143 m.) şöyle açıklıyor: Bu, "Allah'ın emrettiğini emretmek ve Allah'ın yasakladığını yasaklamak" demektir.¹³

3 7 el-A'râf, 52, 188.

4 5 Mâide, 22.

5 23 Mu'minûn, 93.

6 15 Hicr, 58.

7 5 Mâide, 77.

8 Ebû Muhammed Abdülmelik İbn Hişâm el-Ma'âfirî (ö. 213 h./828 m.), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Takdîm: Taha Abdurra'uf Sa'd, Dâru'l-Cil, Beyrût 1987, c. II, s. 106.

9 İbn Hişâm, c. II, s. 106; Salih Tuğ, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri (XIX ve XX. Asırlar)*, İstanbul 1969, s. 31, 35; Servet Armağan, *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Ankara 1987, s. 211.

10 İbn Hişâm, c. II, s. 107; Salih Tuğ, s. 33, 38; Servet Armağan, s. 213.

11 Kur'ân'da 49 kere "umme" kullanılmaktadır. Geniş bilgi için bakınız: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li-el-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Çağrı Yayınları, İstanbul, Tarih Yok, s. 80.

12 3 Âlu 'İmrân, 26.

13 Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Umer ez-Zemahşerî (ö. 538 h./1143 m.), *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Akâvil fi Vucûhi't-Te'vil*, Beyrût, Tarih Yok, c. I, s. 546.

Bunlardan anlaşıldığına göre Allah'a imân, kişileri gündelik hayatta bu imâna göre davranışlara ve hareket tarzlarına zorlamaktadır. Bu zorunluluk da, "islâm hukuku"nu doğurmaktadır. İşte bu "hukuk doğurma" niteliği islâm imânını diğer imânlardan ayırmaktadır.¹⁴

Kur'ân'da da bu İslâm imânının hukuk doğurma niteliği şöyle bulunmaktadır: "Şüphesiz siz de bir **ümme**siniz. Ben de Rabbinizim. Onun için sadece bana kulluk edin."¹⁵ "(Ey Muhammed!) Sana da o Kitab'ı (Kur'ân'ı) hak, önündeki kitapları doğrulayıcı, onları gözetici olarak indirdik. Artık Allah'ın indirdiği ile aralarında hükmet ve sana gelen haktan ayrılıp ta onların arzularına uyma. Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol koyduk. Eğer Allah dileseydi elbette sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için ümmetlere ayırdı."¹⁶

C. İSLÂM DEVLETİ

Mekke'de, Kureyş Hz. Peygamber'e tâbi olanlar ve ona karşı olanlar şeklinde ikiye ayrılmıştır. Bu ayrılmayla birlikte cezalandırma da başlamıştır.

H. Peygamber'e karşı olanlar, ona tâbi olanları cezalandırırken, Hz. Peygamber'e tâbi olanlar da karşılık vermek istemişlerdir. Ashâb'ın Hz. Peygamber'e şöyle dediği nakledilmektedir: "Artık biz de çoğaldık. Bizden her bir kişiye emir buyursanız da gece Kureyş büyüklerinden birini yakalayıp getirsek ve öldürsek. Bu suretle şehir bizim olur."¹⁷

Yine ikinci Akabe görüşmesi sonunda Medineli yeni mühtediler şu talepte bulunmuşlardır: "Ey Allah'ın Resûlü! Sen bize izin verirsen, Minâ'ya gider ve oradaki müşriklerin hepsini, yarın kılıçtan geçiririz."¹⁸

H. Peygamber, kendisine tâbi olanların bu ferdi cezalandırma talepleri karşısında, bi'setin (peygamber olarak gönderilişinin) on üçüncü senesindeki Akabe görüşmesinde tebliğinde bir değişiklik yapmıştır. O, bu vakit, "Ey falânın oğulları, ben size gönderilmiş peygamberim. Size, Allah'a ibâdet etmenizi, O'na hiçbir şeyi ortak koşmamanızı, putlara tapmaktan vazgeçmenizi, bana inanmanızı, beni doğrulamanızı ve beni, Allah tarafından gönderildiğim şey tam ortaya çıkarılıncaya kadar destekleyip korumanızı istiyorum."¹⁹ demiş ve

14 Mehmet Nuri Güler, *İslâm İdâre Hukuku'nun Ortaya Çıkışı, Hz. Peygamber ve Râşid Halîfeler Dönemleri'nde İdâre'nin Kuruluşu, İşleyişi ve Denetlenmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1995 (Basılmamış Doktora Tezi), s. 101.

15 21 Enbiyâ, 92.

16 5 Mâide, 48.

17 Muhammed b. İshâk b. Yesâr (ö. 151 h./768 m.), *Siretu İbni İshâk*, Tah. : Muhammed Hamidullah, Konya 1981, s. 173.

18 Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980, c. I, s. 165; Muhammed Hamidullah, *Mecmuâtü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye*, Beyrût 1985, s. 47-48.

19 İbn Hişâm, c. II, s. 50. Bu usûlde, Hz. Peygamber'den rivayet edilen bir başka tebliğ metni olarak bakınız: "Sizi Allah'tan başka ilâh olmadığına, O'nun tek olup ortağı bulunmadığına

arkasından da, “**bey’at**” talebinde bulunmuştur²⁰. Kur’ân-ı Kerîm’de bir kısım âyetler bu bey’atlere değinmiş²¹ ve işte o âyetlerden birinde şöyle buyrulmuştur: “*Ey peygamber! Şüphesiz seninle bey’at edenler, Allah ile bey’at etmiş sayılırlar...*”²²

Böylece Hz. Peygamber, ona yüz çeviren ve inkâr edenleri cezalandırmak için Mekke’de bu bey’atler ve özellikle, Akabe Bey’atleri ile “**üstün bir kuvvet**” oluşturmuştur.

Mekkeli Muhacirler ile Medineli Ensâr, Ümmet’i meydana getirirken yaptıkları anlaşmada, bu üstün kuvvet, şu belirlemeyle Ümmet’in birlikteliğinin müeyyidesi (yaptırımı) kılınmıştır:

“*Takvâ sahibi mü’minler, kendi aralarından mütecavize veya haksız bir fiil ikânı tasarlayan yahut bir cürüm yahut bir hakka tecavüz veyahut da mü’minler arasında bir karışıklık çıkarmak kasdını taşıyan kimseye karşı olacaklar ve bu kimse onlardan birinin evlâdı bile olsa, hepsinin elleri onun aleyhine kalkacaktır.*”²³

Bu şekilde Mekkeli Muhacirler ile Medineli Ensâr’dan oluşan Ümmet’te, **cezalandırma yaptırım gücü** teşekkül etmiştir.

Bu cezalandırma yaptırım gücüne Siyaset ve Hukuk bilimlerinde “*siyâsî iktidâr*” denilmektedir. Bir toplum, böyle bir siyâsî iktidârı gerçekleştirince **Devlet** adını almaktadır. Böylece Ümmet’te Devlet kurulmuştur.²⁴

D. İSLÂM İDÂRESİ

Ümmet bu **cezalandırma yaptırım gücünü yönetmeyi** şu sözlerle Hz. Peygamber’e vermiştir: “*Üzerinde ihtilâfa düştüğümüz herhangi bir şey, Allah’a ve Muhammed’e götürülecektir.*”²⁵

Bu durumda Mekkeli Muhacirler ile Medineli Ensâr’dan oluşan Ümmet’te, Hz. Peygamber cezalandırma yaptırım gücünü yönetmek ile yetkilendirilmiş ve Devlet Başkanı olmuştur. Bu şekilde, İdâre (Yönetim) kurulmuştur.

şehadet etmeye, beni koruyup bana yardım etmeye davet ediyorum; zirâ Kureyş, Allah’ın emrine karşı geldi; O’nun peygamberini yalanladı ve batılı hakka tercih etti. Bilin ki, tercih edilmesi gereken Allah’tır ve O’na şükredilir.” (Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Bustî (ö. 354/965), *es-Siretu’n-Nebevüyye ve Ahbâru’l-Hulafâ*, Tah. : el-Hâfız es-Seyyid Azîz Bek ve arkadaşları, 1. Baskı, Beyrût 1987, s. 98-99.)

20 Münir Gadban, *İslam’da Siyasi Anlaşma (Hilf)*, Çeviren: Mustafa Burak, Adapazarı 1990, s. 33-42.

21 60 el-Mumtehine, 12; 9 et-Tevbe, 111; 48 el-Feth, 18.

22 48 el-Feth, 10.

23 İbn Hişâm, c. II, s. 107; Salih Tuğ, s. 32, 37; Servet Armağan, s. 212.

24 Hüseyin Nail Kubalı, *Anayasa Hukuku Dersleri, Genel Esaslar ve Siyasî Rejimler*, İstanbul 1971, s. 43.

25 İbn Hişâm, c. II, s. 107; Salih Tuğ, s. 33, 38; Servet Armağan, s. 213.

Hız. Peygamber, Devlet'te İdâre'nin statüsünü şu sözleriyle açıklamıştır:

“ سيد القوم خادمهم: *Devlet Başkanı, halkın hizmetçisidir.*”²⁶

Hız. Peygamber'in Devlet Başkanlığı, halka hizmette toplumun varlığını koruyucu kurallar olan hukuk kuralları ile sınırlı olup mutlak değildir. Bu şu örnekte görülmektedir: Kureyş'in Mahzûm oğullarından Fâtıma adında eşraf bir kadın hırsızlık yapmıştı. Kureyş, bu kadının durumunu önemsiyordu. Onun için toplandılar ve birbirlerine sordular: Kim bu kadın için Hız. Peygamber ile konuşabilir diye araştırdılar. Dediler ki, buna ancak Hız. Peygamber'in sevdiği, Zeyd b. Usâme cesaret edebilir. Bunun üzerine Usâme, Hız. Peygamber ile konuşur. Hız. Peygamber de Usâme'ye şu cevabı verir: “*Sen, Allah'ın hadlerinden biri konusunda şefaati (aracı) mı oluyorsun?*” Sonra Hız. Peygamber, onlarla konuşmak üzere kalkar ve şöyle buyurur: “*Bana bu başvurularınız, Allah'ın cariyelerinden birinin ihlâl ettiği Allah'ın hadlerinden biri sebebiyle olacak mıydı?*” diye sorup sonra konuşmasına devam eder: “*Sizden öncekiler, kendilerinden şerefli biri çaldığında terk ediyor ve ancak zayıf çaldığında hadd uyguluyor oldukları için helâk oldular. Allah'a yemin olsun ki, Muhammed kızı Fâtıma bile çalsa, onun elini keserim.*”²⁷

İşte Hız. Peygamber'in bütün bu fiil ve sözleri, idâre eden ve edilen herkesin hukuka uyup onu koruduklarını göstermektedir; çünkü insanın varlığını sürdürebileceği yegâne ortam, toplumdur. Toplum da, Hız. Peygamber'in Mahzûmlu Fâtıma örneğinde buyurduğu gibi, Hukuk ile ayakta durmaktadır.

Belâzurî'nin (ö. 279 h./892 m.) naklettiğine göre Hız. Peygamber, Hicâz'ın Güney'inde Yemen'de **Hıristiyan** Necrânlıları, Ümmet'e dâhil ederken şöyle anlaşmıştır:

“*Allah'ın himayesi ve Peygamberi Muhammed'in zimmeti, Necran ve havalisinde olanların şahısları, malları, dinleri, toprakları, şimdi bulunanları bulunmayanları ve diğerleri ile mabetleri, suret ve haçları üzerindedir. **Kimse dininden döndürülmecektir; hak ve hukuklarına, suret ve haçlarına dokunulmayacaktır.***”²⁸

Necrânlı Yahudiler, Necranlı Hıristiyanlarla birlikte bu anlaşmada yer almışlardır; çünkü onlar, Hıristiyanlara tâbi durumdadırlar.²⁹

26 Celâluddin es-Suyûtî (ö. 911 h./1505 m.), *Câmi'u'l-Ehâdis*, el-Mektebetu's-Şâmile, el-İsdârü's-Sâlis, c. XIII, s. 324, Hadis Rakamı: 13222.

27 Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm b.el-Muğîre b. Berdizbeh el-Buhârî (ö. 256/870), *el-Câmi'u'l-Musnedu's-Sahîhu'l-Muhtasar min Umûri Rasûlillâh (a. s.) ve Sunenihi ve Eyyâmih* (“*Sahîhu'l-Buhârî*”), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981., 86 *el-Hudûd* 12, c. VIII, s. 16; İbn Hacer el-Askalanî (ö. 852 h./1448 m.), *Subulu's-Selâm Şerhu Bulûğî'l-Merâm min Edilleti'l-Ahkâm*, Matbaatu'l-İstikâme 1357 h., c. IV, s. 28.

28 Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî (ö. 279 h./892 h.), *Futûhu'l-Buldân*, Tahkîk: 'Abdullâh Enis et-Tabbâ', 'Umer Enis et-Tabbâ', Beyrût 1987, s. 87.

29 Belâzurî, s. 89.

Sonra Necrânlılar, Hz. Muhammed'den , “*Aramızda ihtilâfa düştüğümüz konularda hüküm verecek bir kâdı gönder*” diye istekte bulunmuşlardır. Hz. Muhammed de onlara Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ı kâdı olarak göndermiştir.³⁰

Necrân'da İslâm Devleti'nin temsilcisi (vâlisi) olarak da Amr b. Hazm görevlendirilmiştir. Amr b. Hazm, orada dinî, idârî, adlî, öğretim ve eğitim işlerini yürütmüştür.³¹

Hz. Muhammed zamanında Hicâz'ın Güney-Doğusunda Umân, İrân'a bağlı olup Ceyfer ve Abd adlarında iki kardeşin müşterek saltanatıyla idâre edilmektedir. Hz. Muhammed , Amr b. As ile bir mektup göndermiş, onları İslâm'a davet etmiş ve şöyle demiştir: “...Siz şayet her ikiniz de İslâmiyeti kabul ederseniz, ben her ikinizin de iktidârda kalmasına rızâ göstereceğim...”. Ceyfer ve Abd Müslüman olmuşlar ve ülkelerinde bulunan ğayrı müslimlerin idârecisi olarak aynı görevlerinde kalmışlardır.³²

Hz. Peygamber, müslümaların idâresini yürütmek için Umân'a, Amr b. As'ı, İslâm Devleti'nin temsilcisi olarak göndermiştir. Amr b. As, Umân'da müslümanların adlî işlerini ifâ eden kâdısı, dinin mübelliği, müslümanlardan zekâtı, ğayrı müslimlerden cizyeyi toplayıp dağıtan, kalanını Medine'ye gönderen âmili olmuştur.³³

Bahreyn, Hicâz'ın doğusunda İrân'a bağlı Sasanîler'in idâresindedir. Hz. Peygamber buranın Hecer şehrindeki **Mecûsîleri** İslâmiyet'e davet eden şöyle bir mektup yazmıştır: “*Eğer Müslüman olurlarsanız, Müslümanların lehine olanlar sizlerin de lehinize, Müslümanların aleyhine olanlar sizlerin de aleyhine olacak. Müslüman olmayı kabul etmeyen cizye ödeyecektir. Ancak, onların kestikleri yenilmeyecek, kadınlarıyla da evlenilmeyecektir.*”³⁴

Kabilelere gelince, Hz. Peygamber onları Ümmet'e dâhil ederken, kabileleri kendi içlerinde bağımsız bırakmış ve yöneticilerini de kendi önceki yöneticileri olarak atamıştır. Müslüman olanlarından İslâm'a uymalarını talep etmiş, Müslüman olmayanlarını ise kendi örf ve adetleri olan hukukları üzere terketmiştir.³⁵

Hz. Peygamber Ali b. el-Hâris b. Ka'b b. Kays'ı kabilesi Benu'l-Hâris b. Ka'b'e, Rifâ'a b. Zeyd el-Cuzâmî'yi kabilesine, Surad b. Abdillâh el-Ezdî'yi kabilesine, Kays b. Mâlik el-Hemdânî'yi kabilesi Hemdân'a emir atamış ve bu

30 Fahreddin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, Ankara, Tarih Yok, s. 40.

31 Hâfız Ahmed 'Acâc el-Keremî, *el-İdâre fî 'Asri'r-Resûl Sallallahu 'Aleyhi ve Sellem*, Kâhire 2006, s. 100-101.

32 Belâzurî, s. 103-104; el-Keremî, s. 102; Fahreddin Atar, s. 41.

33 Fahreddin Atar, s. 41.

34 Belâzurî, s. 110.

35 el-Keremî, s. 103.

konuda her birine kabilelere “Onu dinleyiniz ve itaat ediniz” emrini yazan bir yazı vermiştir.³⁶

Nitekim Kur’ân’da 4. Nisâ sûresi 59. âyette bu kabile emirlerine itaat edilmesi şöyle buyrulmuştur:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ

“Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Peygamber’e itaat edin ve **sizden olan ulu’l-emre** (idarecilere) de. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah’a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Resûlüne arz edin. Bu daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir.”

Böylece Arap Yarımadası, Hz. Muhammed zamanında baştan başa İslâm Devleti’nin hâkimiyeti altına girmiştir. Toprakları bu kadar genişleyen İslâm Devleti, Medîne dışındaki İdâre’si de, bazen kendi vâlileriyle Mekke’de ‘Attâb b. Esîd b. Ebî’l-Âs, Tâ’if’te ‘Osmân b. Ebî’l-Âs gibi, bazen de Yemen’deki Necrân, Umân ve Bahreyn’de olduğu gibi dînî, hukûkî ve adlî muhtariyetler vererek sadece buralarda temsilcilerini bulundurmak suretiyle gerçekleştirmiştir.³⁷

İslâm İdâresi, Mekke, Medine ve Arap Yarımadası’nın diğer bölgelerinde tedrici bir gelişme göstermiştir. Bu gelişme, Râşid Halifeler döneminde yeni yapılan fetihlerle devam etmiş ve İslâm İdâresi’nin esasları yeni kurulan müesseselerde tatbik edilmiştir.

II. İSLÂM İDÂRE HUKUKU VE İDÂRE’Yİ DENETLEME YOLLARI

Türk idâre hukukçularından Lûtfi Duran, “görev (vazife) ve “yetki”nin Kâmû Hukuku alanında, bitişik ikizler gibi birbirlerinden ayrılmaz kavram ve sorunlar olduğunu bildirerek, İdâre Hukuku’nda önemli bir yer tutan idâre faaliyetlerini, yani kamu hizmeti konularını açıklamak ve daha iyi kavrayabilmek için, kamu hizmeti konularını, görev ve yetki şeklinde ayrı ayrı ele almanın daha uygun ve doğru olacağını belirtmektedir.³⁸

Bu bakımdan Makale içinde, İslâm’da İdâre’nin Faaliyetleri, yani İslâm’da Kâmû Hizmetleri’nin daha iyi açıklanıp kavranabilmesi için Vazife (Görev) ve Yetki şeklinde ayrı ayrı ele alınmaya çalışılmış, İslâm’da İdâre’nin Vazifeleri “Kâmû Velâyeti” ile İslâm’da İdâre’nin Yetkileri de “Kâmû Vilâyeti” ile ifade edilmiştir.³⁹

36 el-Keremî, s. 103-104.

37 Geniş bilgi için bakınız: Hâfız Ahmed ‘Acâc el-Keremî, *el-İdâre fî ‘Asri’r-Resûl Sallallahu ‘Aleyhi ve Sellem*, Kâhire 2006, s. 93-111.

38 Lûtfi Duran, *İdare Hukuku Ders Notları*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1982, s. 243.

39 Mehmet Nuri Güler, *İslâm İdâre Hukuku’nun Ortaya Çıkışı*, Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler Dönemleri’nde İdâre’nin Kuruluşu, İşleyişi ve Denetlenmesi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1995 (Basılmamış Doktora Tezi), s. 113.

Buna göre İslâm İdâre Hukuku, İslâm'da “kâmû velâyeti”nin hukukî bir müessesesi olarak ortaya çıkmakta ve İslâm İdâre Hukuku'nun tarifi de, kamu velâyetlerinin kuruluşuna, faaliyetlerine ve bunların özel kişiler ile münasebetlerine ilişkin kurallar bütünü şeklinde yapılmaktadır. Böylece kâmû velâyetinin bir hukukî müessesesi olan İdâre'nin araştırma konularını, “kâmû vilâyeti teşkilâtı, yani İdâre Teşkilâtı”, “kâmû velâyeti personeli, yani İdâre Personeli”, “kâmû velâyetinin eşyası, yani İdâre'nin Malları”, “kâmû vilâyeti usulleri, yani İdârî Usûller” ve kâmû velâyeti ve vilâyetinin denetlenmesi, yani kâmû hizmetlerinin yüklenicisi İdâre'nin Denetlenmesi” olmaktadır.

Denetim, olanla olması gereken arasında yapılan bir karşılaştırma şeklinde tanımlanmaktadır.⁴⁰ İdâre Hukuku yönüyle denetim, genel olarak Devlet organlarının, özelde ise yürütme organı ve onun uzantısı olan kamu hizmetlerinin yüklenicisi konumundaki İdâre cihâzının denetimini ifade etmektedir.⁴¹

Her dönemde ve her hukuki düzende, kamu hizmetini etkili ve verimli bir biçimde sağlamakla görevli olan yürütme organının, daha önceden veya kendisince belirlenmiş belirli hukuk kurallarına bağlı olarak faaliyette bulunmadığı, idâre edenlerin kişisel arzu ve yararlarını yerine getirme amacını güttüğü ve kamu gücünü bir sindirme ve baskı aracı olarak kullandığı görülmektedir. Yönetilenleri bu keyfilikten kurtarabilmek için İdâre'nin içinde ve dışında birçok denetim yöntemleri geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Hukuk anlayışının ve idârî rejimin değişmesi veya gelişmesiyle denetim yöntemleri de gelişmiştir.⁴²

İdârî denetleme uslûpları (yolları), idâre cihâzının teşekkül edişine göre gelişirken, değişir ve çeşitlenir. İdâre cihâzının teşekkülü basit olup, karmaşık değilse, idârî denetleme, “kendi kendini denetim” ile “başkanlık denetimi (hiyerarşik denetimi)”nden ibaret olur⁴³.

İdâre cihâzı karmaşık, yani işlerin çeşit ve sayılarına göre kısımlara ayrılmış olursa, idâre kuvveti “kendi kendini denetim” ve “başkanlık denetimi” ile yetinmez. Çünkü böyle karmaşık yapıdaki idâre cihâzında, başkanlık (hiyerarşik) denetimi doğrudan denetimde yetersiz ve güçsüz kalır. İşte başkanlık (hiyerarşik) denetimi doğrudan denetimde yeterli ve güçlü kılmak için, görevi

40 Cevdet Atay, *Devlet Yönetimi ve Denetimi*, İstanbul 1999, s. 20.

41 Ali Balkan, *İdarenin Yargı Dışı Yollardan Denetlenmesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2009 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 25.

42 Bahadır Turan Durmaz, “Yargı Kararlarının Uygulanamamasından Doğan Sorumluluk”, *Hukuk Gündemi Dergisi*, Ankara, Sayı 4, s. 33.

43 Sa'îd el-Hakîm el-Muhâmî, *er-Rakâbe 'Alâ 'A'mâlî'l-İdâre fi's-Şer'i'ati'l-İslâmiyye ve'n-Nuzumi'l-Vad'iyye*, 2. Baskı, el-Kâhire 1987, s. 297.

devletteki değişik idâre cihâzlarının çeşitliğine göre denetleme yapmak olan cihâzlar ortaya çıkarılır. İdâre'nin bu cihâzlar ile denetimine, "dış denetleme", ya da "vesayet denetlemesi" denilir. İç ve dış çeşitleri ile idârî denetleme, devletdeki genel gidişata göre zayıflar ve kuvvetlenirler ⁴⁴.

Böylece İdâre'nin tutum ve davranışlarının hukuka uygunluğunu denetlemek için çeşitli denetim yolları ortaya çıkmıştır. Bunlar, "idârî denetim", "siyasal denetim", "kamuoyu denetimi" ve "yargı denetimi" olmaktadır. Burada sayılan denetim yolları, "İdâre'nin yargı dışı denetimi" ve "İdâre'nin yargısal denetimi" olmak üzere iki ana başlık altına toplanabilir ⁴⁵.

Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler dönemlerinde ortaya çıkan İdâre'de, idârî denetlemenin şu şekillerini, yani "idârî denetim", "siyasal denetim", "kamuoyu denetimi" ve "yargı denetimi"ni bulmak mümkündür. Buna göre, Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler dönemlerindeki İdâre'nin de denetim şekilleri, "İdâre'nin yargı dışı denetimi" ve "İdâre'nin yargısal denetimi" olmak üzere iki esas başlık altında, aşağıdaki gibi incelenebilir:

III. İSLÂM'DA İDÂRE'NİN YARGI DIŞI DENETİMİ

İslâm'da İdâre'nin yargı dışı denetimi, İdârî Denetim ve Halk Denetimi olmak üzere iki şekildedir:

A. İDÂRÎ DENETİM

Velâyet (vazife), İslâmî naslara göre Allah ve insanlar önünde sorumluluğu gerekli kılan bir emânettir. Velâyetlerin hepsi Ümmet üzerine yüklenen farzlardır. Bu velâyetlerin ikâmesi, yine bir farz olan "el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehî ani'l-münker" ile müeyyidelenmiştir. İşte, İslâm imânındaki insanlar ancak velâyetleri bu ikisi ile ayakta tutup, durumlarını düzelterek, kendilerine faydalı işleri gerçekleştirebilirler.⁴⁶ Buna göre, İslâm'da İdârî Denetim, yani İdâre'nin kendi kendini denetimi, hiyarsik denetim ve vesayet denetimi doğal olarak ortaya çıkar:

1. KENDİ KENDİNİ DENETİM

Kendi kendini denetim, İslâm idâre cihâzına mensub bir kimsenin kendiliginden iş ve tasarruflarındaki yanlışlığı keşfetmeye çalışmak için kendi kendisine bakması şeklinde bir denetimdir. Bu kendi kendine bakma, şu şekillerde ortaya çıkar: Ya, âmirlerinden kendisine emir ve talimatlar geldi-

44 Sa'îd el-Hakîm el-Muhâmî, s. 298.

45 İsmail Tazegül, *Türkiye'de İdarenin Yargısal Denetiminin Etkinliği*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2011 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 9.

46 Takiyyuddîn Ahmed b. Teymiyye (ö. 728/1328), *el-Hisbe fi'l-İslâm*, Tah.: Seyyid b. Muhammed b. Ebî Sa'deh, Kuveyt 1983, s. 11-13.

ğinde, bu emir ve talimatların kanunlar çerçevesinde olup olmadığının, yani İslâmî şeriat hüküm ve kaidelerine aykırı olup olmadığının belirlemesiyle; ya kendi tasarrufunun İslâmî şeriat hüküm ve kaidelerine uygun olup olmadığını bilmek için yapmış olduğu iş ve tasarruflarını yeniden gözden geçirmesiyle; ya da kendisine gizli kalan hususlar sebebiyle bu iş ve tasarruflarını iptal etmek, düzeltmek ve doğru olan başka bir iş ve tasarrufla değiştirmek suretiyle bunları düzeltmesiyle ortaya çıkar.⁴⁷

İdâre'nin kendi kendini denetlemesi ile ilgili uygulamalar için şu örnekleri sıralamak mümkündür:

Hiz. Ebû Bekir'in halifelik döneminde, Uyeyne b. Hısn ve el-'Akra' b. Hâbis, Hiz. Ebû Bekir'den kendilerine ziraât için bir arâzî parçasını iktâ' olarak vermelerini istediler. Hiz. Ebû Bekir etrafında bulunan kimseler ile istişâre etti. Onlar da iktâ' olarak o ikisine toprak verilmesini bildirdiler. Bu görüş üzerine Hiz. Ebû Bekir emretti ve bunu o ikisi için yazdırdı. Ancak Hiz. Ömer bunu öğrenince, Hiz. Ebû Bekir'e gitti ve ona şöyle diyerek başvurdu: Bu ikisine iktâ' olarak verdiğin toprak hakkında bana bilgi ver. Bu toprak senin ki mi? yoksa müslümanların mı? Hiz. Ebû Bekir şöyle diyerek cevap verdi: Tabi ki, müslümanlarındır. Hiz. Ömer: Peki sana ne oluyor da, müslümanların hepsi olmadan bu toprağı bu ikisine veriyorsun? Hiz. Ebû Bekir cevap verdi: Etrafimdakilerle istişâre ettim, bunu bana bildirdiler. Hiz. Ömer sordu: Bu etrafındakilerle istişâre ettiğinde, meşveret ve rızâyı bütün müslümanları içine alacak şekilde geniş tuttun mu? Bunun üzerine Hiz. Ebû Bekir, Hiz. Ömer'in görüşüne döner ve o ikisine iktâ' olarak toprak verme kararım iptal eder.⁴⁸

Aynı şekilde Hiz. Ömer'in müslüman çocuklara, sütten kesilmelerinden sonra "atâ (maaş)" verme kararı İdâre'nin kendi kendini denetlemesine örnek olarak zikredilebilir. Hiz. Ömer bu kararıyla, fakirlerin çocuklarını süt kesmeye, 'atâ' elde etmek için süt kesme vakti gelmeden önce yöneldiklerini görünce, önceki kararını, her doğana, doğumundan itibaren 'atâ' verme şeklinde düzeltmiştir.⁴⁹

Yine Hiz. Ömer kadınları baştan çıkardığı için *Nasr b. Haccâc*'ı Medine'den uzaklaştırmıştır. *Nasr b. Haccâc*, bu uzaklaştırma kararından dolayı haksızlığa uğramış olduğundan yakınlıkla Hiz. Ömer'e başvurmuştur. Hiz. Ömer şöyle demiştir: "*Bir otoriteyi veli kılmaya gelince, hayır!*" Ancak o, *Nasr* için emrettiği karşılık ve bedelleri arttırmıştır. Ona, *Basra*'da mal ve bir ev vermiştir. Böylece, Hiz. Ömer, onu *Basra*'ya uzaklaştırmada, ona düzgün bir yolcu-

47 Muhammed Tâhir Abdulvehhâb, "er-Rakâbetu'l-İdâriyye fi'n-Nizâmî'l-İdâriyyi'l-İslâmî", *Risâletu'l-Halîci'l-'Arabî*, Sayı 19, Yıl 6, er-Riyâd 1986, s. 232.

48 Cemâluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. el-Cevzî (ö. 597/1201), *Tarihu'l-'Umer b. el-Hattâb, Tab'atu'l-Matba'ati't-Ticâriyye*, s. 60-61.

49 İbnu'l-Cevzî, s. 84, 85.

luk sağlama ve 'atâ'sını (maaşını) iki katına çıkarma şeklindeki ilk kararını düzeltmiştir.⁵⁰

2. HİYERARŞİK DENETİM (BAŞKANLIK DENETİMİ)

Bir kuruluştaki görevlilerin ast-üst biçiminde örgütlenmesine "hiyerarşi" denilmektedir. Bir kuruluştaki üstün ast üzerindeki denetimine "hiyerarşik denetim" denir. Genel olarak üstün ast üzerindeki denetimi için yasal bir dayanağa gerek yoktur. Üstün astlarını denetlemesi, üstün idârî görevi içindedir. Bir kamu kuruluşu içinde, üstün hangi makam olduğu, kuruluş statüsünde belirtilmiştir.⁵¹

İslâm idâresinde hiyerarşik denetimin, idârenin vazifesi, yani kamu velâyetlerini yerine getirmeyi düzenli ve şeriatın belirlediği kurallara göre gerçekleştirmeye yönelik olduğu söylenebilir. Şeriatın belirlediği bu kuralların *ilki*, idârî başkanın (üstün) kendisine bağlı işin yapılmasında kendisine yardım edecek "işçi ve memurları seçmede" bağlı olması gereken kurallardır: İdârî başkan (müdür veya üst), bunları kendi istek ve arzusuna uygun olarak seçmekte hür değildir. Kendisine verilecek işi en iyi şekilde yapmaya gücü yeten en yeterli (kuvvetli) ve en güvenilenler arasından bulduğu en iyi kimseyi görevlendirmesi gerekir. *İkincisi* de üstün, devamlı olarak astlarının yaptıkları işleri denetlemek, onları doğru yola iletmek ve onlar için çıkarmış olduğu emir ve talimatlar ile bu işlerin nasıl yapılabileceğine yönlendirmek şeklindeki görevinde toplanır. *Üçüncü* ise üstün, astını denetlemesi ve kendisine sundukları işlerde sorgulaması, bu işlerde halka yapılan haksızlıklara bakması, bu işlerden doğru olanları belirlemesi, uygun olmayanları tamamlaması, hatalıları cezalandırması ve güzel yapanları da mükafatlandırmasıdır.⁵²

Hizmet Ömer'den gelen şu rivâyet bu üç kuralı içine almaktadır: "Size bilinen kişilerin en hayırlısını âmil kıldığımı, sonra da ona adâleti emrettiğimi görüyor musunuz? Bu şekilde görevimi yerine getirmiş oluyor muyum? Dediler ki, "Evet". O şöyle cevap verdi: Hayır, o kişinin işine bakmam gerekir; acaba o bu işi emrettiğim gibi yaptı mı, yoksa yapmadı mı? İşte bu şekilde görevimi yerine getirmiş olurum."⁵³

Birinci ve ikinci kurallar ile İslâm şeriatı hükümlerine uygun olarak meşrû yola yönlendirmek ve bunun şartlarını hazırlanmak hedeflenirken, üçüncü kural ile de İslâm şeriatı hükümlerine uygun olmayanların düzeltilmesi, aykırılığın ve adâletsizliğin yayılmaması, idârenin ve tasarruflarının İslâm

50 İbnu'l-Cevzî, s. 103 ve sonrası.

51 A. Şeref Gözübüyük, *Yönetim Hukuku*, "S" Yayınları, Ankara 1983, s. 203.

52 Abdulvehhab, s. 239-240; el-Muhâmî, s. 316-317.

53 Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn b. 'Alî el-Beyhâkî (ö. 458/1066), *es-Sunenu'l-Kubrâ*, Haydarâbâd 1344 h., c. 8, s. 163.

şeriatına tâbi olması ve İslâm toplumunda İslâm şeriatının hâkimiyeti hedeflenmektedir.⁵⁴

Bunun için Hz. Peygamber, âmillerine insanlardan zekâtlarını toplarken mallarının en iyilerini almamalarını öğütlemektedir; onları iyilikler ile sevindirmelerini, onlara Kur'ân'ı öğretmelerini, onların haklı oldukları konularda onlara yumuşak, haksız oldukları konularda da sert olmalarını emretmektedir. Aynı şekilde Yahudî ve Hıristiyanlar'dan müslüman olan kimselere, mü'minlere yaptıkları muâmeleyi yapmalarını; çünkü, mü'minlerin sâhip olduğu haklara bu kimselerin de sâhip olduğunu ve yüklendikleri yükümlükleri bu kimselerin de yüklendiğini bildirmektedir. Yine Yahudiliği ve Hıristiyanlığı devam ettiren kimseler için de, onlara bu dînlerinden dolayı işkence etmemelerini buyurmaktadır.⁵⁵

Aynı şekilde Hz. Ömer, Şâm vâlisi Mu'aviye'ye ve Ebû Musâ el-Eşari'ye imâmın (âmirin) her vakit memurlarına yazması onlara doğruyu göstermesi ve yönlendirmesi gerektiğini yazmıştır⁵⁶; yine Hz. Osmân ve Hz. Ali de vâllilerine bu şekilde yazılar göndermişlerdir.⁵⁷

Şunu da belirtmek gerekir ki, İslâm'da üstün astlarına emir ve talimâtları, her kayıttan soyutlanmış olarak mutlak değildir. Bunlar, İslâm şeriatı hükümlerine uygun olmak zorunluluğu ile kayıtlıdır. Uygun olmadıklarında bâtil olurlar, yok sayılırlar ve bunları uygulamak gerekmez, doğru da olmaz. Astların bu emir ve talimâtları kabul etmemesi ve onları uygulamaktan kaçınması gerekir. Bu İslâm İdâre Hukuku'nda "Yâratana karşı isyan olma durumunda yaratılmışa itaat yoktur" ilkesi gereğidir.⁵⁸

54 Abdulvehhab, s. 240.

55 Ali Ali Mansûr, *Nizâmu'l-Hukm ve'l-İdâre fi'ş-Şer'i'ati'l-İslâmiyye ve'l-Kavânini'l-Vad'iyye*, 2. Baskı, Beyrût 1971, s. 233.

56 Şemsuleimme Ebû Bekr Muhammed Ahmed es-Serahsî (ö. 490/1097), *el-Mebsût*, Kâhire, Tarih Yok, c. XVI, s. 15 .

57 Muhammed Kurd 'Alî, *el-İdâretu'l-İslâmiyye fi 'İzzeti'l-'Arab*, Kâhire 1934, s. 59. Hz. 'Ali'nin Mısır vâlisi el-Eşter en-Naha'î'ye hitaben yazdığı yazı metni için bakınız: el-Muhâmî, s. 317-318.

58 Hz. Peygamber'in bu konudaki hadisleri şöyledir, "Müslüman kişiye sevdiği ve sevmediği konuda dinlemek ve itaat etmek düşer; ancak Allah'a karşı gelme ile emredilmede dinleme ve itaat yoktur." (Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm b. el-Muğîre b. Berdizbeh el-Buhârî (ö. 256/870), *el-Câmi'u'l-Musnedu's-Sahîhu'l-Muhtasar min Umûri Rasûlillâh (a.s.) ve Sunenihi ve Eyyâmih ("Sahîhu'l-Buhârî")*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, 93 Ahkâm 4, c. VIII, s. 105-106; Ebû'l-Huseyin Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri (ö. 261/875), *el-Câmi'u's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, 33 İmâre 8, c. III, s. 1469, hr. 38); "Allah'a karşı gelmede itaat yoktur; itaat ancak ma'rûfadır." (Buhârî, 93 Ahkâm 4, c. VIII, s. 106; 95 Ahbâru'l-Ahâd 1, c. VIII, s. 135); "أَخْبَرْتُ عَائِشَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- قَالَ « مَنْ عَمِلَ عَمَلًا : لَيْسَ عَلَيْهِ أَمْرُنَا فَهُوَ رَدٌّ ». " (Ebû'l-Huseyin Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri (ö. 261/875), *el-Câmi'u's-Sahîh*, Dâru'l-Cil, Beyrût, Tarih Yok, c. V, s. 132, Hadis Rakamı: 4590; Muhammed b. İsmâ'il Ebû Abdillâh el-Buhârî (ö. 256/870), *el-Câmi'u's-Sahîh el-Muhtasar*, Tahkik: Mustafa Dîb el-Bağâ, Dâru İbn Kesîr, Beyrût 1987, c. II, s. 959, Hadis Rakamı: 2550).

Üstün astları üzerinde gözetleme, doğrusunu gösterme ve yönlendirme vazifesini (yükümlülüğünü) yerine getirmesi, İslâmî idâre düzeninde, idâre görevlilerinin fiil ve tasarruflarının İslâm şeriatına tâbiliğini gerçekleştirmek ve İslâm toplumunda hukukilik kuralını oturtmak için yeterli değildir; ancak bu vazifenin yanında üstün, astlarının tam bir kontrolünü yapması; astlarının fiil ve tasarruflarını dikkatlice sorgulamaya yönelmesi; bu fiil ve tasarruflardan halkın şikâyet ettiklerine bakması, bunlardan doğru olanları yürürlüğe koyması; İslâm şeriatı hükümlerine aykırı olanları, ya iptal, ya düzeltme, ya da başkası ile değiştirme şeklinde tamamlamakla birlikte, bu eksiklik ve kusuru sebebiyle, hatalı idâre mensubuna kısas yapması ve idârî ceza vermesi gerekir.⁵⁹

Bu idârî cezalar bazan vazifeden almaya kadar varır. Hz. Ömer'den şöyle dediği nakledilir: “Benim için hergün bir memuru uzaklaştırmak, bir zâlimi günün bir saatinde serbest bırakmaktan daha iyidir.”⁶⁰

Hz. Peygamber, memurlarının gelir ve giderlerinin hesabını yapmakla bu sorgulamayı tam bir şekilde uygulamış ve şöyle buyurmuştur: “Bir işimizde âmîl tayin ettiğimiz kimse, bizden bir iğne gizlese, o kuyâmet günü ona kelepçe olur.”⁶¹ Nitekim Hz. Peygamber, vâلیلere sunulan hediyeleri onlara vermiyor, bunları onlardan zorla alıyor ve yapabilirse sâhiplerine geri veriyordu. Yapamazsa, Beytu'l-Mâl'a, müslümanlardan belâları uzaklaştırmak ve Allah yoluna cihâd etmek için bırakıyordu.⁶² Bu konuda rivâyet edilen meşhûr olaylardan biri de, *İbnu'l-Lutbiye el-Ezdî'nin zekât görevine tayini ve zekâtı topladıktan sonra geldiğinde sorgulanması* olayıdır.⁶³

Hz. Ebû Bekir de, memurlarını denetliyor, yaptıkları işleri araştırıyor ve işlerini bitirdikten sonra sorguluyordu. Bu konuda ondan şu rivâyet vardır: *Mu'az b. Cebel*, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Yemen'den dönünce, Hz. Ebû Bekir onu hesaba çekmiş ve şöyle demiştir: “Hesabını gönder.” Bunun üzerine Mu'az şöyle cevap vermiştir: “İki hesap mu var? Biri Allah'ın, diğeri de sizin? Hayır, Allah'a yemin ederim ki, sizin hiç bir işinizi bundan böyle üzerime almayacağım.”⁶⁴

Hz. Ömer, memurlarını dakik bir hesap ile hesaba çekiyor ve biriktirdikleri malları, aldıkları maaşlarla biriktirilmesi mümkün olmayacak şekilde fazla olduğu anlaşılınca, bunları alıyor ve beytu'l-mala veriyordu. Sa'd b. Ebî Vak-

59 Abdulvehhâb, s. 247

60 Subhî es-Sâlih, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, 2. Baskı, Beyrût 1388, s. 89.

61 Muhammed b. Sa'd (ö. 230/844), *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, Leiden 1905-1928, c. VII, s. 176.

62 Muhammed Ebû Zehra, *Vilâyetu'l-Mezâlim fi'l-İslâm, Bahsun Mukaddem ilâ'l-Halkati'd-Dirâsiyyeti'l-Ulâ li'l-Kânûn ve'l-Ulûmî's-Siyâsiyye*, Mısır 1961, s. 251-260.

63 el-Buhârî, 90 el-Hayl 15, c. VIII, s. 66; Muslim, 33 el-İmâre 7, c. III, s. 1453, hr. 26.

64 Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim ed-Dîneverî b. Kuteybe (ö. 276/889), *Uyûnu'l-Ahbâr*, Mısır 1925, c. I, s. 60.

kâs, Mu'aviye b. Ebî Sufyân, Amr b. el-As, Hâlid b. el-Velid ile diğer vâli ve âmillerinin mallarını ayırdığı rivâyet edilir.⁶⁵

Hız. Ömer, vâli ve memurları hesaba çekmede bazı usûller kullanmıştır: Bazen bir kimseyi âmil olarak görevlendirmek istediğinde, tayin ederken mallarını belirlemiş; bazen de, Medine'ye dönüşlerinde, mallardan bir şey gizlememeleri için şehre gündüz girmelerini gece girmemelerini emretmiştir. Ayrıca Hız. Ömer, memurlarının emirlerine, yönlendirmelerine ve talimatlarına aykırı davranmalarına müsmaha göstermemekte ve onları çok sıkı sorgulamaktadır. Bu yüzden İran toprağı karşısındaki bölgenin gazvesi için, gemideki asker ile Basra Körfezi'ni (Halıcı'l-Arabî'yi) geçmek üzere müslüman ordularından birinin komutan olan el-'Alâ' b. el-Hadrâmî'yi, müslüman askerleri denizde taşımaktan uzak durulması talimatına aykırı davranması sebebiyle görevden almıştır.⁶⁶

İslâm Devleti'nin idârecileri ve yardımcıları, devamlı olarak astlarının fiil ve tasarruflarını gözetlemişler ve bunları, şeriat hükümlerine aykırılık gösterdiğinde veya adâlet ilkelerine karşı olduklarında düzeltmiş ve iptal etmişlerdir. Bunları da herhangi bir şikâyet olmaksızın kendiliğinden yapmışlardır. Hız. Ömer'in şu tutumu buna örnektir: "Şâm'da bazı ehlu'z-zimme'yi güçlerinin yetmediğı iddiası ile cizye ödemedikleri için yakıcı güneş altında durdurulduklarını görünce, bu uslûbü terkettirmek maksadıyla şöyle demiştir: "Onları çağırınız ve güçlerini yetiremediklerini onlara yüklemeyiniz; zirâ, Resûlullâh'ı (a.s.) şöyle derken işittim: İnsanlara işkence etmeyiniz; insanlara dünyada işkence edenelere, kıyamet günü Allah işkence eder."⁶⁷

Bununla birlikte hakkı yenilen kimselerin veya bunların dışında halktan kimselerin haksızlıktan yakınmaları üzerine uygulanan hiyerarşik denetim uygulamaları İslâm Devleti'ndeki İdâre'de oldukça fazladır. Bunlardan birkaçını şöyle sıralamak mümkündür:

Hız. Peygamber Bahreyn'e âmil kıldığı el-'Alâ' b. el-Hadramî'yi, Abdulkays'tan bir hey'etin onun haksızlığından yakınmaları üzerine azletmiştir.⁶⁸ Hız. Ömer, Kufe'ye vâli kıldığı Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı, halkının haksızlıktan yakınmaları üzerine görevden almıştır. Yine Hız. Ömer'in, Irak'a âmil kıldığı Ebû Musa el-Eş'arî'nin şarab içen bir kimseye hadd vurma, yüzünü siyaha boyama ve insanları onunla ilişkide bulunmaktan alıkoyma cezasını, şarab içen bir şahısa uygulamak üzere hükmettiğinde, bu kararın kendisine uygulanacağı şahısın haksızlığa uğradığını Hız. Ömer'e bildirmesi karşısında, Hız. Ömer, bu kararı iptal etmiştir.⁶⁹

65 Abdulvehhâb, s. 249.

66 Suleymân Muhammed et-Tamâvî, 'Umeru'bnû'l-Hattâb ve Usûlu's-Siyâse ve'l-İdâretu'l-Hadîs, Dirâsetun Mukârenetun, 1. Baskı, Dâru'l-Fikri'l-'Arabiyy, 1969, s. 395.

67 Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm (ö. 182/798), Kitâbu'l-Harâc, Bülâk 1302 h., s. 135.

68 Muhammed Kurd 'Alî, s. 12.

69 Abdulvehhâb, s. 251.

3. VESÂYET DENETİMİ (ÖZEL İDÂRÎ CİHÂZLAR)

İslâm devleti ve idâre cihâzının gelişmesi üzerine, Hz. Peygamber dönemi ve takib eden dönemlerde kendi kendini denetim ile hiyerarşik denetim yanında, idârî işlemleri denetleme görevini yapmada uzman idârî kuruluşların (dîvânların) kurulmasına yönelindiği görülür.

Nitekim İslâm Devleti'nin idârecileri, ilk başlangıçtan beri vâlileri ve memurları için onların davranışlarını izlemek ve halktan gidişatlarını sormak üzere müfettişler gönderiyorlardı. el-Kettânî, *et-Teratîbu'l-İdâriyye* adlı eserinde, “Devlet Başkanının (İmamın) Ülkesindeki İnsanlara Müfettiş Ta'yin Etmesi” şeklinde bir bölüme yer vermiş ve burada şöyle bir rivâyet kaydetmiştir: Hz. Peygamber insanlar arasındaki hususları insanlara soruyordu.⁷⁰

Hz. Ömer, vâli ve memurlarının görev yaptıkları yerlere, bunların durum ve gidişatlarını devamlı olarak izlemek için, “müfettişler” göndermiştir. Onun bu uygulamayı kendisinden uzak olan memurları ve halk için yaptığı gibi, aynı çadırda kendisi ile geceleyen kimselere bile yaptığı kaydedilmektedir.⁷¹

Aynı şekilde bir keresinde Hz. Ali, âmîli *Ka'b b. Mâlik'e* işine birini vekil bırakmasını ve memurlarından bir grup ile, Irak'da *Sevâd* topraklarındaki köylere uğramalarını, bura memurları hakkında köy halkına sorular sormalarını ve bu memurların gidişatlarını gözetleyerek öğrenmelerini emrettiği bir yazı yazdığı kaydedilir.⁷²

İşte bu öncülerin sonraki dönemlerde İslâmî idârelerdeki devamı, idârî denetleme görevini yapmakta bir takım dîvânların ortaya çıkışı şeklinde olmuştur. Bunlar arasında şunları saymak mümkündür: Posta ve Haberler Dairesi (Divanu'l-Berîd ve'l-Ahbar), Denetleme ve Muhasebe Dairesi (Divanu'l-Ezimme), Gözetleme Dairesi (Divanu'n-Nasr), Uygulama Dairesi (Divanu'l-İstifâ), Sorgulama Dairesi (Divanu'l-Hisbe) ve Haksızlığı Giderme Dairesi (Divanu'l-Mezalim) gibi.

B. HALK DENETİMİ

1. HALK DENETİMİNİN MAHİYETİ

Günümüzde halkın Devlet'te bütün kuvvet ve yetkilerin kaynağı sayılması sıfatıyla İdâre'nın işlerini denetleme hakkı vardır. Kamu güçleri ve bunun içinde yer alan idârî güç, halkın işlerini idâre etmekte, sadece bir vekildir. Bu bakımdan, devlet yetkileri üzerinde halk denetimi, beşerî kanunları uygulayan kimselerin insan olmaları sebebiyle, yaratılışları gereği zayıf ve ku-

70 Abdulhayy el-Kettânî, *Nizâmu'l-Hukûmeti'n-Nebeviyye (et-Teratîbu'l-İdâriyye)*, Beyrût, Tarih Yok, c. 1, s. 363.

71 Muhammed Kurd 'Alî, s. 28.

72 Abdulvehhâb, s. 254.

surlu yönlerinin tesiriyle yapacakları istibdâd, haksızlık, yetkiyi kullanmada zorlama, kötüye kullanma ve bunlar dışındaki meşrû (yasal) olmayan veya hatalı tasarruflara karşı bir güvence ve bir korunma sayılır. Bunun için İdâre'yi denetleme işleminin yapılması ferdler üzerinde bir görevdir.⁷³ Çağdaş demokrasilerde basın bu görevin ifâ vasıtasıdır. Bunun yanında türlü halk zümrelerinin meydana getirdikleri meslek ve menfaat kurum ve grupları da büyük rol oynarlar. Esnaf, sanayici, tüccâr, memur, gazeteci gibi türlü kurum ve grupların kamu işlerine yaptıkları tesirden ötürü siyâset bilimi doktrininde bunlara baskı grupları denilmektedir.⁷⁴

İslâm İdâre'yi, vazife ve yetkisi sınırlanmış bir hizmet sayar. Devlet Başkanı, müslümanlar arasında ayrıcalığa sahip olmayan bir kimsedir. Müslümanlar onu seçerler ve yine müslümanlar ona, devlet başkanlığı görevini verirler.⁷⁵ Devlet Başkanı'nın işlerde onlara danışması gerekir. Onların Devlet Başkanı'nı denetleme ve sorgulama hakları vardır. İslâm halka konuşma ve fikir hürriyeti vermiştir. Halk, kamu yararı için idârecileri eleştirir. Müslümanlar için veliyyu'l-emr ile öğütleşmek, dînî bir kâ'idedir. Daha da ötesi, veliyyu'l-emr Allah'ın Şeriatı'ndan sapar, görev ve yükümlülüklerini yerine getirmeyi bozar, müslümanların işlerini ihmal ederse, ona karşı koymak ve devlet başkanlığı görevinden almak, yine bu öğütleşme temeli üzerinde, "*el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehî ani'l-münker*" buyruğu ile müslümanlar üzerine farz kılınmıştır.⁷⁶

Bu bakımdan bey'at akdi Devlet Başkanı'nın işlerinde Ümmet önünde sorumlu olması ve işleri doğru yapmadığında da azledilmesi (görevden alınması) üzere kurulur.⁷⁷

2. HALK DENETİMİNİN YASALLIĞI

Ümmet'in İdârecileri denetlemesi, onlarla öğütleşmesi ve onlara ma'rufu emretmesi, münkeri yasaklaması hususundaki nasslar birbiri arkasından gelirler. Allah, nasihat (öğüt) ile ilgili olarak şöyle buyurmaktadır:

Hz. Peygamber için, "...ancak ben âlemlerin Rabb'inin peygamberiyim, Rabb'im'in sözlerini size bildiriyor, öğüt veriyorum..."⁷⁸; "...Ben sizin için güvenilir bir öğütçüyüm..."⁷⁹

73 el-Muhâmî, s. 131.

74 Hamza Eroğlu, *İdare Hukuku*, 4. Baskı, Işın Yayıncılık, Ankara 1984, s. 331; A. Şeref Gözübüyük, s. 207.

75 Ali Ali Mansûr, s. 226.

76 Muhammed Yûsuf Mûsâ, *Nizamu'l-Hukm fi'l-İslâm*, Tab'atu Ma'hadi'd-Dirâsâti'l-'Arabîyyeti'l-Ulyâ, 1962, s. 84.

77 el-Muhâmî, s. 161, 184.

78 7 el-'Arâf 61.

79 7 el-'Arâf 66.

Diğer mü'minler için, "Güçsüzlere, hastalara ve sarfedecek birşeyi bulunmayanlara, Allah ve Resûlu yolunda öğütte buldukları müddetçe sorumluluk yoktur. İyi davrananlara sorumluluk olmaz..."⁸⁰

Hz. Peygamber de nasihatla ilgili olarak şöyle buyurmuştur: "Din ancak öğütleşme (doğru yolu bir birine gösterme) dir. Bunun üzerine sordular: Kimin için ey Allah'ın Resûlu? Şöyle cevap verdi: Allah için, Kitâbı için, Resûlu için, müslümanlardan vilâyetleri üstlenen kimseler (imâmlar) için ve idâre edilen umûm müslüman halk için."⁸¹

El-emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehî ani'l-münker konusuna gelince, bu farzların aslı da Allah'ın şu buyruklarıdır:

Hz. Peygamber için, "... O peygamber onlara ma'rûfu emreder ve münkeri nehy eder..."⁸²

Diğer mü'minler için, "Sizden hayra (İslâm'a) çağıran, ma'rûfu (Allah katında Kabul edileni) emreden ve münkeri (Allah katında Kabul edilmeyeni) nehy eden bir cemaat olsun. İşte başarıya erişenler yalnız onlardır."⁸³; "Siz, insanlar için ortaya çıkarılan, ma'rûfu emreden, münkeri nehyeden ve Allah'a inanan hayırlı bir ümmetsiniz..."⁸⁴; "Mü'min erkekler ve mü'min kadınlar birbirlerinin velîleridir; ma'rûfu emreder ve münkerden alıkoşurlar; namaz kılarlar, zekât verirler, Allah'a ve Resûlü'ne itaat ederler. İşte Allah bunlara rahmet edecektir..."⁸⁵; "Onları biz yeryüzüne yerleştirirsek, namaz kılarlar, zekât verirler, ma'rûfu emreder ve münkeri nehyederler, işlerin sonucu Allah'a aittir."⁸⁶

Hz. Peygamber de ma'rûfu emir ve münkeri nehy konusunda şöyle buyurmuştur: "İslâm sekiz hissedir: İslâm (teslimiyet) bir hisse; namaz bir hisse; zekât bir hisse; oruç bir hisse; Allah'ın evini hacc etmek bir hisse; el-emr bi'l-ma'rûf bir hisse, en-nehî ani'l-münker bir hisse ve Allah yolunda cihad bir hissedir. Hisse sahibi olmayan kimse kaybetmiştir."⁸⁷ Hz. Peygamber, İslâm'ı tanımlarken yine şöyle buyurmuştur: "İslâm, Allah'a kulluk etmek, O'na hiçbirşeyi ortak koşmamak, namaz kılmak, zekât vermek, Ramazan'da oruç tutmak, haccetmek, ma'rûfu emretmek, münkeri nehyetmek, halkınla selamlaşmaktır. Bunlardan bir şey eksik yapan kimse, İslâm'ın o hissesini terketmiştir. Tamamını terkeden kimse, İslâm'ın işini (cezasını) sırtına almıştır."⁸⁸ Bir hadî-

80 9 et-Tevbe 91.

81 Buhârî, 2 el-İmân 42, c. I, s. 20; Muslim, 1 el-İmân 23, c. I, s. 74, hr. 95.

82 7 el-'Arâf 157.

83 3 Âlu 'İmrân 104.

84 3 Âlu 'İmrân 110.

85 9 et-Tevbe 71.

86 22 el-Hacc 41.

87 el-Hâfız Zekiyü'd-Din Abdulazîm b. Abdulkavî el-Munzirî (ö. 656/1258), *et-Terğîb ve't-Terhîb mine'l-Hadîsî's-Şerîf*, Cild 3, Mustafâ el-Halebî, 1954, s. 232.

88 el-Munzirî, c. III, s. 223.

sinde de şöyle buyurmuştur: “Küçüğümüze merhemetli, büyüğümüze saygılı olmayan ma'rûfu emir ve münkeri nehy etmeyen kimse bizden değildir.”⁸⁹ Bir başka hadisinde şöyle buyurur: “Ma'rûfu muhakkak emredin; münkeri muhakkak nehyedin; zalime muhakkak engel olun; onu muhakkak hak ile sınırlandırın veya kalplerinizle ona buğzedin, bunları yapmaz sonra dua ederseniz, duanız kabul olmaz.”⁹⁰ Ebû Ubeyde b. el-Cerrah şöyle rivâyet etmektedir: “Dedim ki, ey Allah'ın Resûlu, Allah'ın en üstün tuttuğu şehit hangisidir? Şöyle buyurdu: (Doğru yoldan) sapan vâliye karşı durup; ona ma'rûfu emr ve münkeri nehyeden ve bunun üzerine de vâli tarafından öldürülen kişidir. Şayet vâli onu öldürmezse, sonraki yaşantısında artık kalem onun aleyhine çalışmaz.”⁹¹

Hz. Peygamber bu farza önem vermeyen kimseleri kınamakta ve bu halleri ile kendilerini ayıplamaktadır: “Adâleti emretmeyen toplum ne kötü toplumdur; ma'rûfu emretmeyen ve münkeri nehyetmeyen toplum ne kötü toplumdur.”⁹²

Hz. Peygamber, ma'rûfu emr ve münkeri nehy yapma uslûbunu (yolunu) da şöyle açıklamıştır: “Bizden bir kimse, bir münker gördüğünde onu eliyle değiştirsin; gücü yetmezse diliyle değiştirsin; gücü yetmezse, kalbiyle ki bu imanun en zayıfidir.”⁹³

Bütün bunlar şunu açıklamaktadır ki, Din öğütleşmedir. el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy ani'l-münker bu öğütleşmenin bir yoludur. Allah bunu Ümmet'e farz kılmıştır. Bu şekilde o, müminlerin bir sıfatı olmuştur. İmân ancak onun ile tamamlanır. Kurtuluş ona bağlıdır. Allah, onu yapmayan kimseleri lanetler.⁹⁴

Buna göre müslümanların, el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy ani'l-münker'in farz olmâsı gereğince yaptıkları denetleme istedikleri zaman yapmak ve istedikleri zaman terk etmek üzere kendilerine verilmiş ne bir hakk ve ne de yapılması ve terkedilmemesi ferdler için güzel olan bir mendûbdur; o ancak dinin esasları ile ilgili kesin farzlardan biri olmaktadır. Ümmet'in onu terk etme veya onu hafife alma hakkı yoktur.⁹⁵

Bu farz bir taraftan idâre edilenlerce kendi kendileri arasında ve diğer taraftan da idâre eden ve edilenler arasında olmak üzere bütün fertlerce yük-

89 el-Munzirî, c. III, s. 233.

90 Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvîni (ö. 273/886), *es-Sunen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, 36 el-Fiten 20, Hadis Rakamı: 4004, c. 2, s. 1327; el-Beyhâkî, c. VIII, s. 93.

91 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Ğazâlî (ö. 505/1111), *İhyâu 'Ulûmî'd-Dîn*, Tab'atu's-Şa'b, Yer Yok., 1933, “el-Emr bi'l-Ma'rûf Bölümü”, c. 7, s. 1194.

92 Ğazâlî, c. VII, s. 1194.

93 Müslim, 1 el-îmân 20, c. I, s. 69, hr. 78; İbn Mâce, 36 el-Fiten 20, c. II, s. 1330, hr. 4013.

94 Ğazâlî, c. II, s. 269.

95 Takiyyuddîn Ahmed b. Teymiyye (ö. 728/1328), *es-Siyâsetu's-Şerîyye fî Islâhi'r-Râ'i ve'r-Ra'îyye*, 4. Baskı, Nşr.: Muhammed Hilmî el-Minyâvî, Dâru'l-Kitabi'l-Garbî, Mısır 1969, s. 90 ve sonrası; Abdulkadir Avdeh, *et-Teşrî'u'l-Cinâiyyu'l-İslâmî Mukârenen bi'l-Kânuni'l-Vad'i*, 8. Baskı, Beyrût 1986, c. 1, s. 492.

nilmiş bir şekilde yerine getirilir. Böylece iyilik ve ma'rûf o toplumda yerleşir; münker ve fesad da o toplumdaki uzak olur; ve toplumda herkes ister idâre eden, isterse idâre edilen olsun şeriatın gereklerine bağlı kalırlar.⁹⁶

3. HALK DENETİMİ UYGULAMALARI

Halk denetimi konusunda verilen bu bilgiler, uygulaması olmayan kağıt üzerindeki metinlerden ibaret değildir. Bütün asırlarda, müccered nasihat-tan azil ve öldürmeye kadar değişik görüntülerde kendini canlı tutmuştur. İdâreciler de bu halk denetimine itaat etmektedirler. Bunun uygulama şekillerinden de, idâre eden ve edilenler olarak müslümanlarda bu farza ait şuurun derinliği, bu vazifeye (farza) saygının kuvvetliliği ve bu denetleme ile kendilerini ne kadar yükümlü saydıkları anlaşılmaktadır; zirâ bu farz (vazife), İslâmî düzende İdâre'nin üzerinde kâim olduğu esaslardan biridir.

Halk denetiminin uygulanışı, İslâm'ın ilk dönemlerinde çok açıktır. Râşid Halifeler, bu denetlemeye kendilerinden sonraki idârecilere göre çok daha bağlı kalmışlardır. Daha da ötesi, onlar bu vazifeyi (farz) insanlara bizzât göstermekte ve bu denetlemeyi yapmaya onları teşvik etmektedirler. Nitekim Hz. Ömer bir hutbesinde Ümmet'e, vâlilerinin görevlerini, insanlar bunların yetki sınırını bilsinle ve ona göre bunları denetlesinler diye açıklarken şöyle demektedir: *"Memûrlarımı size, tenlerinize vursunlar ve mallarınızı alsınlar diye göndermiyorum. Onları size ancak, Dîninizi ve Peygamberinizin Sünneti'ni öğretsinler diye gönderiyorum. Bunun dışına çıkan kimseyi, bana bidirin. Nefsîm elinde olana yemîn ederim ki, ona bundan dolayı yaptığı ile kısas uygularam."*⁹⁷

Yine Hz. Ömer, devamlı olarak halka vâlilerinin durumunu ve kendilerine mani oldukları hususu soruyordu. Buna göre de, onları ya görevden alıyor, ya da devam ettiriyordu.⁹⁸

Halk denetimine güzel bir örnek olarak Hz. Ömer'le ilgili şöyle bir rivâyet daha vardır: *"Ömer b. el-Hattâb'a Yemen'den kumaş gelir. Onu müslümanlara eşit olarak dağıtır. Her müslüman kumaşını alır. Bu olaydan bir müddet sonra, bu kumaştan bir elbise giymiş olarak hitâbetmek üzere ayağa kalkar ve şöyle der: Ey insanlar dinleyiniz ve itaat ediniz! Hemen bir müslüman kalkar ve şöyle der: Dinlemek ve itaat yoktur. Ömer sorar: Ey Arab kardeşim bunun sebebi nedir? Adam cevap verir: Çünkü sen bizden aldın, kendine ayırdın. Ömer sorar: Neyi kendime ayırdım? Adam cevap verir: Yemen kumaşlarını tam*

96 Abdulkadir Avdeh, c. I, s. 493.

97 Ebû Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezid Hâlid et-Taberî (ö. 310/922), *Tarîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Dâru'l-Ma'ârif, Tarih Yok, c. 4, s. 204.

98 Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889), *el-Ma'ârif*, Tahkik: Servet 'Ukkâşe, 4. Baskı, el-Kâhire 1966, s. 106.

taksim etmedin; çünkü müslümanların her biri bir parça aldı. Aynı şekilde sen de bir parça aldın. Bizden birine şu kadarlık bir parça yeterli oluyor, fakat sen, uzun boylu bir adamsın ve seni kendine tam bir elbise ayırmış olarak görüyoruz. Eger bizden fazla almamış olsan, payından sana bir elbise gelmezdi. Bunun üzerine Ömer, oğlu Abdullah'a döndü ve şöyle dedi: Ey Abdullah onun konuşmasını cevapla. Abdullah kalktı ve şöyle dedi: Mü'minlerin Emîri Ömer, kendine yetmeyen bir kumaş parçasını biçip dikmek istemedi. Bunun üzerine, kumaş parçasını elbise için tamamladığı miktarı ben kumaş parçamdan ona verdim.”⁹⁹

Hiz. Osman, halife olduktan sonra Mısır halkından bir heyetin geldiğini duydu. Onları karşıladı. Bu hey'et ona şöyle dedi: “*Mushafı getir!*” Hiz. Osman Mushafı getirdi. Âyetlerini okudu. Şu âyete geldi: “*De ki, Allah'ın size indirdiği rızkın bir kısmını haram, bir kısmını helâl kıldığını görmüyor musunuz? De ki, size Allah mı izin verdi, yoksa Allah'a karşı yalan mı uyduruyorsunuz?*”¹⁰⁰ Şöyle dediler: “*Dur; Gördün mü, himâyı ne yaptın? Allah sana izin mi verdi? Yoksa Allah'a iftira mı ediyorsun?*” Hiz. Osman dedi ki, “*Bunu bunu yaptım; ama himâyaya gelince, bunu benden önce Ömer zekat develeri için himâ kılmuştu. Sonra ben görevi aldığımda zekat develeri arttı. Ben de, zekat develerinin arttığı ölçüde himâyı genişlettim.*” Onu ayet ile cezalandırdılar. Şöyle dediler: “*Bunu bunu yaptım diye şunu imza et!*”. Sonra Hiz. Osman'dan bir çıkışı olmayan bu hususlar için onu aldılar. Dediler ki, “*Allah'tan af dile ve günahların için tevbe et!*” Hiz. Osman onlara sordu: “*Ne istiyorsunuz?*” Şöyle cevap verdiler: “*Medine halkının atâ' almamasını istiyoruz. Bu mal atâ' ancak savaşan kimselerin ve Allah'ın Resûlü'nun (s.a.) arkadaşlarından bu ihtiyarlarındır. Resûlullah da bunu kabul etmiştir.*” Sonra bunun sözünü aldılar. Bu şekilde Hiz. Osman onların halk denetimini gerçekleştirmeleri için ayrılmalarına ve kendileri için talebelerini bildiren herhangi bir grup gibi oradan uzaklaşmamalarına mani olup denetleme işlevini yapmalarına imkan vermiştir.¹⁰¹

Hiz. Osman'ın şehit edilmesi sırasında şöyle bir konuşma rivâyet edilmektedir: “*Müslümanlar toplanmıştı ve Hiz. Osman'ın yaptığı işleri anlatıyorlardı. Görüşleri birleşti ve ona Amr b. Abdullah et-Temîmî'yi sonra da, Amr b. el-Kays diye çağrılan el-'Anberî'yi elçi olarak gönderdiler. El-'Anberî, Hiz. Osman'ın yanına geldi. Huzuruna çıktı ve ona şöyle dedi: 'Müslümanlar toplandılar, işlerine baktılar ve senin büyük günahlar yüklendiğini gördüler. Bu yüzden Allah'tan sakın ve ona tevbe et!' Hiz. Osman şöyle cevap verdi: 'Şu işe bakınız, insanlar birine 'kâri'diye inanıyorlar, sonra o geliyor ve beni küçümse-*

99 İbn Kuteybe, 'Uyûnu'l-Ahbâr, c. I, s. 155, el-Muhâmî, s. 222-223.

100 10 Yûnus 59.

101 Taberî, Târîhu'l-Umem ve'l-Mufûk, c. IV, s. 354.

yerek konuşuyor. Allah aşkına o kimse Allah'ın nerede olduğunu bilmiyor mu?' Amr, hemen cevap verir: 'Aksine Allah'a yemin olsun ki ben, Allah'ın gözetme yerinde (mirsadda) olduğunu çok iyi biliyorum.'" ¹⁰²

Halk denetiminde sadece nasihat ve halini değiştirmesi için idâreciyi şikâyet ile yetinilmemektedir. Şeriat hükümlerine aykırılığın ortadan kaldırılmasında iş, el ile değiştirmeye, vâlileri görevden almaya, fiillerine doğudan mani olmaya ve duruma göre öldürmeye kadar uzanmaktadır.

Bazı Basralılar vâlileri el-Muğîre b.Şube'ye işini yapmada engel oldular. Ona şöyle dediler: "*Bize yaklaşma!*" Bu onu zinâ ile suçlamaları sebebiyle idi. Sonra bunu Ömer b. el-Hattâb'a yazdılar. Bunun üzerine Ömer b. el-Hattâb, el-Muğîre'yi görevden aldı ve yerine Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi atayarak şahidler ile birlikte geri dönmesini istedi. ¹⁰³

Kûfe halkı vâlileri Saîd b. el-'Âs'ı kovdular. Onun kendilerine kötü davranması sebebiyle şehre girmesine karşı koydular ve Hz. Osman'a yazdılar: "Biz Allah'a yemin ederiz ki, işini bozmak için vâline şehre girmesinde mani olmadık; fakat o bize kötü davranmakta ve çok incitmektedir. Bu işine sevdiğin birini gönder." Hz. Osman onlara cevaben şöyle yazdı: "Ömer b. el-Hattâb günlerinde vâliniz kim idi ise, onu kendinize vâli edinin." Baktılar ve hemen Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi gördüler ve onu kendilerine vâli kıldılar. ¹⁰⁴

IV. İSLÂM'DA İDÂRE'NİN YARGISAL DENETİMİ

İdâre üzerinde uygulanan en etkili denetim yolu, yargı denetimidir. İdâre'nin yargısal denetimi, hukuk devleti anlayışının zorunlu bir sonucudur. Yargı denetimi, İdâre'yi hukuk sınırlar içinde tutar. İdâre'nin kendini hukuk kurallarına bağlı sayması, bu kuralların dışına çıktığında, kendini bir müeyyide karşısında bulması, Hukuk Devleti anlayışının bir gereğidir. ¹⁰⁵

Bilindiği gibi kişiler arasında çıkan anlaşmazlıkların giderilmesinde en etkili ve objektif (nesnel) yol, yargının işe karışması ve anlaşmazlıkları gidermesidir. Aynı şekilde, İdâre ve idâre edilenler arasında çıkan anlaşmazlıkların giderilmesinde de en etkili ve objektif yol, yargının işe karışması ve İdâre'nin eylem (fiil) ve işlemlerini (tasarruflarını) yargı denetimine tâbi tutmasıdır. Günümüzde İdâre'nin eylem ve işlemlerinden menfaati veya hakkı etkilenen kimse, yetkili yargı yerine başvurarak idârî işlemin iptalini veya karşılaştığı

102 İzzuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b el-Esir el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrût 1965/1966, c. 3, s. 72.

103 Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, c. IV, s. 70.

104 Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, c. IV, s. 322, 323; İbn Haldûn (ö. 808/1406), *el-Mukaddime*, Dâru'l-Kalem, 6. Baskı, Beyrût 1986, s. 186.

105 A. Şeref Gözübüyük, s. 208-209.

haksızlığın giderilmesini isteyebilmesi için birbirinden farklı iki ana sistem uygulanmaktadır: Bunlardan biri, Anglo-Amerikan ülkelerindeki “*yargı birliği*”; diğeri, Kara Avrupası ülkeleri ile ülkemizdeki “*idârî yargı*” sistemleridir. Birinci sistemde genel olarak idârenin yargı yolu ile denetimi “adâlet mahkemeleri” eliyle; ikinci sistemde ise, “idârî mahkemeler” eliyle yapılmaktadır.¹⁰⁶

Hz. Peygamber ve Râşid Hafifeler dönemlerinde İdâre'nin yargısal denetimi, halk şikayetlerini dinlemek, haksızlıkları önlemek, zulme meydan vermemek için dava açmada “*tazallum*”¹⁰⁷ ve sözlü olarak gerçekleştirilen bu başvurularda “*mezâlîme (veya zulâme)*”¹⁰⁸ teriminin kullanılmalarına dayanarak “mezâlîm kazâ'sı” diyeceğimiz düzenleme ile “tahkîm” düzenlemesince gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür.

Şimdi, Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler dönemlerinde İdâre'nin bu yargısal denetim düzenlemelerini başlıkları altında incelemeye çalışalım:

A. İDÂRÎ KAZÂ' (MEZÂLİM KAZÂ'SI)

Mezâlîm (مظالم) Arapça sulâsî fiil “zeleme (ظلم)”den, mîmli mastar “mezlime (مظلمة)”nin çoğuludur. Sözlüklerde, “zeleme, bir şeyi kendi yerinin dışına koymak”¹⁰⁹ “haksızlık yapmak, haddi aşmak” ve “doğru yoldan sapmak” anlamlarında olup, “mezlime de de, zulâme (الظلامة) ve zalîme (الظليمة) ile eşanlamlı olarak “zâlimin elinde bulunan ve istenilen şey”; “kişiden alınan şey”; “zâlimin elinde bulunan ve istenilen kişiden alınmış şey” karşılığındadır.¹¹⁰

İbn Berî, *Melik b. Harîm* için yazdığı beytte “mezalim” kelimesini şöyle kullanmıştır:¹¹¹

Temiz bir kalbe sahip olmayı kesin olarak istediğinde,

Mezâlîm (kişilerden aldığın ve senden istenilen elinde bulunan) uzak olsun kendinde.

106 A. Şeref Gözübüyük, s. 209.

107 Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî el-Mâverdî (ö. 450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye*, 1. Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1985, s. 81.

108 Mâverdî, s. 80; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs el-Cahşiyârî (ö. 331/942), *el-Vuzarâ ve'l-Kuttâb*, Tahkîk.: Mustafâ es-Sekâ ve arkadaşları, 1. Baskı, Kâhire 1938, s. 204, 210-211; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İdris b. Ahmed b. Abdillâh el-Kalkaşndî (ö. 821/1418), *Subhu'l-A'sa fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, Kâhire 1913, c. 2, s. 202-204.

109 Araplarda bu manada şu atasözü meşhûrdur: “Babasına benzeyen kimse, zülüm etmemiştir (من أشبه أباه فما ظلم).”, s. 209.

110 İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, c. III, s. 124; Cevherî, *Sihâh*, s. 1977; er-Râzî, *Muhtârü's-Sihâh*, s. 365; Cemâluddîn Muhammed b. Mükrim b. Ali Rıdvân b. Ahmed b. Ebî'l-Kâsım b. Hubka b. Manzûr el-İfrîkî (ö. 711/1311), *Lisân'l-Arab*, Cild 12, Tab'atu Bulâk s. 373-375; İbnu'l-Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, s. 111, 468-469; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, c. VIII, s. 383-384; Firûzâbâdî, *Tertibu'l-Kâmûsi'l-Muhît*, c. III, s. 209; İbrahim Mustafa ve arkadaşları, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, Beyrût, Tarih Yok, c. 2, s. 583.

111 İbn Manzûr c. XII, s. 375.

Mezâlim'in terim anlamı, kelime anlamına uygun olarak şöyle ifade edilmektedir: "Zâlim ve mazlûm arasındaki adâleti korku yolu ile gerçekleştirme ve ihtilâf çıkarıcıların aralarında sözkonusu olan hakk tecâvüzlerine ait iddialarında gerçekleri gizlemelerine heybeti ile mâni olmaya çalışmaktır."¹¹² Ya da "Halkın şikayetlerini dinlemek, haksızlıkları önlemek, zulme meydan vermemek gibi yüce maksatlarla kurulmuş bir nevi mahkemedir."¹¹³ Yahut, "Otoritenin tezâhürü için değişik devlet memurlarınca yapılmış olan haksızlıkları gideren ve bir kurul halinde çalışan yüksek yargı organıdır."¹¹⁴

Tarihçilerden İbn Haldûn, "Güç ve adâletin birleştiği bir makamdır. Yüksek bir kudrete ve korku veren bir heybete muhtaçtır. Zâlimî dize getirir; azgınları doğruya döndürür. Bu kâdî'nın vazîfesinden daha geniştir."¹¹⁵ diye açıklamada bulunurken, el-Kalkaşendî de, "Çok önemli bir görev olup, onun sayesinde zâlime karşı mazluma adâleti sağlamak, haklıyı haksızdan ayırmak, güçlüye kaşı zayıfı korumak, ülkede adâlet esaslarına uyulmasını sağlamak mümkün olur." diye bildirmektedir.¹¹⁶

Kazâ' (القضاء) kelimesine gelince, bu da "bir şeyi sağlamlaştırmak ve onu tamamlamak" anlamındadır. İşte bir hüküm imzâlandığında, sağlamlaştırılmış ve tamamlanmış olur ki bu şekline kazâ' denir. Kazâ', Kur'ân'da İsrâiloğulları için şu manada kullanılmıştır: "İsrâiloğullarına hükmü kesinleştirdik..."¹¹⁷ Hâkim (الحاكم) ve Kâdî (القاضي) denilmesi, onun hüküm vererek bu hükmü imzası ile tamamladığı ve kesinlik kazandırdığı içindir. Kazâ'nın bir diğer anlamı da "yerine getirme" ve "edâ"dır. Bu manada hükmü hükmedilene uygulayan kimseye kâdî denilebilir; ayrıca kâdıya zâlimden zulmü menettiği için hakem de denilmiştir.¹¹⁸

Kazâ'nın gerçekte Allah'a imândan sonra gelen farzlar içinde en kuvvetli olanı olduğu; kazâ' için nebîlerin, resûllerin gönderilmiş bulunduğu ve onlardan sonra gelen Râşid Halîfeler'in de bunun için çalıştıkları kaydedilmektedir.¹¹⁹ Bu şekilde kazâ', Devlet Başkanlığı altında sıralanan görevlerden biri olmaktadır.

O halde "mezâlim kazâsı" için "İdâre'nin eylem ve işlemlerinden menfaati ya da hakkı etkilenen kimselerin, idârî işlemin iptali, ya da karşılaştığı hak-

112 Mâverdi, s. 97; Ebû Ya'lâ Muhammed b. Huseyin el-Ferrâ'(ö. 458/1066), *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Nşr.: Muhammed Hâmid el-Fakî, Beyrût 1983, s.73.

113 Osman Keskiöğlü, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*, Ankara 1999, s. 294.

114 Emil Tyan, *Histoire de L'Organisation Judiciaire en Pays Islam*, c. II, Paris 1938, s. 275-281.

115 İbn Haldûn, s. 221.

116 Kalkaşendî, c. VI, s. 204.

117 17 el-İsrâ' 4.

118 el-Muhâmi, s. 479, Dipnot 4.

119 Şemsuleimme Ebû Bekr Muhammed Ahmed es-Serahsî (ö. 490/1097), *el-Mebsût*, Kâhire, Tarih Yok, c. 16, s. 59.

sızlığı gidermek maksadıyla başvurduğu yargıdır” demek mümkündür.

Buna göre aşağıdaki satırlarda Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler dönemlerindeki mezâlim kazasını ortaya koymaya çalışalım:

Kazâ (yargı), Hz. Peygamber'in kendisince ve Râşid Halifelerin de kendilerince dava ve mesele çeşitleri arasında herhangi bir ayırım yapmaksızın genel bir surette yapılmaktadır. Bu dönemlerde mezâlim için ayrı bir yargıya ihtiyaç duyulmamıştır; çünkü idâre ve idâre edilenler, şeriatin yerleştirdiği esas ilkelerden biri olan “hukukîlik ilkesine” saygıda hiç bir tavîz vermemişlerdir.¹²⁰

Hz. Peygamber'in ilk mezâlim kazâsı uygulaması şu olayda görülmektedir: Hâlid b. el-Velîd, *Cerîme* kabilesinde, mensuplarına itaati ilân ettikten sonra bir çeşit katliam yapmıştır. Hz. Peygamber Halid'in bu fiilini çirkin bulmuş ve Ali b. Ebî Tâlib'i bu kabileye, onlara isabet eden zulmü ve zorbalığı, öldürülenlerine diyet ödeyerek ortadan kaldırmak için göndermiştir.¹²¹ Bu, Hâlid'in Devlet'in bir görevlisi olması itibariyledir; zirâ o, vazifesini yerine getirirken kötü bir fiil yapmıştır.

Yukarıdaki örnekte olduğu gibi, Hz. Peygamber, mezâlimi (kişiden alınmış şeyleri geri vermeyi) içeren yargı yetkisini kullanmıştır. Bu yetki sahibi için doğru olan, vâlilerinin kişiden aldıkları şeyleri iadeyi hiç beklemeksizin yerine getirmektir.¹²²

Aynı şekilde Hz. Peygamber, kendilerine sadaka (zekât) için gönderilen âmil Ebû Cehm'in yaptıklarından şikayetçi olan kavmin alınmış haklarını (mezlîme) iâde etmiştir. Ebû Cehm, zekât toplarken bir adam zekâtını verince, onu dövmüş ve yaralamıştır. Bunun üzerine, bu kavim kisas istemiştir. Bu da Hz. Peygamber'in âmilinin (memurunun) işlediği bu kötü fiil için kendilerine bir kaşılık ödenmesi olmaktadır.¹²³

Râşid Halifeler de Hz. Peygamber'den sonra, mezâlîme bakıyorlar ve vâlilerinin yapmış oldukları haksızlıkları hiç beklemeksizin kaldırmak için peşlerine düşmüşlerdir.¹²⁴

Hz. Ebû Bekir, elini kesen bir âmilini kendisine şikâyet eden adama şöyle demiştir: “Eğer doğruysan, senin öcünü ona kisas yaparak ondan alacağım.”¹²⁵

120 el-Muhâmi, s. 483.

121 et-Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, c. III, s. 67-68.

122 el-Muhâmi, s. 484.

123 Şihâbuddîn Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. İdris b. Abdurrahman es-Sanhâcî el-Karâfî (ö. 684/1285), *el-Furûk*, Dâru İhyâ'u'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1347 h., c. IV, s. 44-45.

124 Kurd Ali, s. 25.

125 el-Muhâmi, s. 485.

Hz. Ömer de idârenin haksızlıklarının peşine düşmüş, Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir'i izlemiştir. Ancak onun döneminde, İslâm Devleti'nin topraklarının genişlemesi ve Arab olmayan vatandaşların bu topraklarda yaşaması nedeniyle Hz. Ömer, her bölgedeki memûrlarına Hacc mevsiminde Hacc'da gelip kendisine ulaşmalarını istemiştir. Buna göre Hz. Ömer'in, vâli ve âmil-leri hakkındaki şikâyetlere bakmak üzere Hacc'da genel bir mezâlim meclisi kuruyor olduğu söylenebilir. Nitekim bu meclislerden birinde bir adam kal-karak şöyle demişti: “*Senin âmilin bana yüz kırbaç vurdu.*” Hz. Ömer bu ada-mın ona kısas yapması için kim onu vurduysa kalksın dedi. Bunun üzerine Amr b. el-As, “*Ey Müminlerin Emiri, sen bunu yaparsan bu çoğalır ve senden sonra takib edilen bir yol olur*” dedi. Hz. Ömer, Amr b. el-As'a şöyle cevap verdi: “*Resûlullah'ın (a.s.) kendi nefsinde uyguladığı kısası gördüğüm halde, ben kendimde kısas yapmıyorum. Haydi bırakalım da bu adamı râzı edelim.*” Sizden birileri onu râzı etsinler, dedi. Sonra adam o memûrdan her bir kırbaç için iki dinar olmak üzere ikiyüz dinar fidye aldı. ¹²⁶

Hz. Osman, memurlarını kontrol ediyor, onların yapmış oldukları hak-sızlıkların peşine düşüyor ve herhangi bir haksızlıklarında onları hemen gö-revden alıyordu. O her şehire, memurlarının ve kim onlardan şikâyetçi ise bu kimselerin, her Hacc mevsiminde Hacc'da gelip kendisine ulaşmalarını bildiren yazılar göndermiştir. ¹²⁷

Hz. Ali de kendinden öncekilerin yolunu tutmuş, memûrlarına ve onların çocuklarına nasihat etmiş, doğru yolu göstermiştir. Müstakil bir mezâlim nazâreti derecesine ulaşmasa bile, o haksızca alınmış şeylerin iadesi için otu-rumlar yapmıştır. ¹²⁸

Bu nakillerden de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber ve kendisinden sonra gelen Râşîd Halîfler, mezâlîme bakma işini, kazâ kuvveti ile icrâ kuvveti-nin başı olmaları sıfatıyla bizzât kendileri yapmışlar ve mezâlîme bakmak için temsilci atamamışlardır; ancak mezâlîmi dinlemek için belli bir gün ve belli bir saat de ayırmamışlardır. Şikâyetçi kendilerine geldiğinde onun için adâleti gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bu şekilde Hz. Peygamber ve Râşîd Halîfler dönemlerindeki İdâre'nin yargısal denetiminde Mezâlim Kazâsı uygu-lamasını, Anglo-Amerikan ülkelerindeki “*Yargı Birliği*” sistemine benzetmek mümkündür.

126 Şevket Ursân, *es-Sultâtu'l-Kadâiyye fi'l-İslâm*, Yer Yok, Tarih Yok, s. 236-237.

127 Kurd Ali, s. 54.

128 el-Mâverdî, s. 77-78; el-Ferrâ', s. 74.

İslâm'da mezâlim kazâsı, günümüz hukukundaki kanun yollarından¹²⁹ ister olağan kanun yolları, yani “*temyiz*” ve “*kararın düzeltilmesi*”, isterse olağanüstü kanun yolları, yani “*kazâ (yargı)nın yenilenmesi*” için başvurulmuş son kanun yolu gibi görünmesine rağmen, mezâlim kazâsından çıkan karar ve hükümler için de duruma göre kanun yolları açıktır.

Bunlara göre tarafların sergiledikleri delillere bağlı kalarak mezâlim kazâsında verilmiş bir karar veya hüküm, sonradan bazı hata ve delillerin ortaya çıkması ile bozularak, yargı yenilenebilmektedir. *İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye*, Hz. Ali'nin Şureyh'in baktığı bir davayı muhakeme usûlüne uygun olarak bakmadığı için yeni baştan baktığını kaydetmektedir.¹³⁰

B. TAHKİM

Tahkîm, bir hükmü bir kimseye tefvîz etmektir; bir başka deyişle, davacı ve davalının aralarındaki davayı çözümlenmek için kendi rızalarıyla bir kimseyi hâkim kabul etmeleridir. Bu kimseye “*hakem*” veya “*muhakkem*” denilir.¹³¹ Nitekim Hz. Peygamber ile zevcesi Hz. Â'îşe arasında *Veda Haccı* sırasında olduğu anlaşılan bir anlaşmazlık çıkmıştı; buna göre, Hz. Â'îşe'nin berâberinde az eşyâ bulunmasına karşılık güçlü ve kuvvetli bir devesi vardı. Hz. Safiyye yanına aldığı oldukça ağır yükü, zayıf ve güçsüz bir deve ile nakletmekte ve bütün kervanın yavaş yol almasına sebep olmakta idi. Hz. Peygamber, her iki zevcesinin rızâsına başta mürâcaat etmeksizin, develerden biri üzerindeki yükün bir kısmını diğerine vurulması emrini re'sen verdi. Hz. Â'îşe'nin buna karşı çıkması üzerine Hz. Peygamber ona şöyle dedi: “*Ebû Ubeyde'nin bu konuyu hakem olmasını ister misin?*” Hz. Â'îşe, “*Hayır! Çünkü o aslâ senin aleyhine olmak üzere benim lehimde karar vermez*” dedi. Hz. Peygamber, “*O halde, Ömer olsun*” dedi. Hz. Â'îşe, “*O da olmaz! Ben ondan korkarım*” dedi. Hz. Peygamber bunu üzerine, “*Baban Ebû Bekir'in hakem olmasını ister misin?*” diye sordu. Hz. Â'îşe, bunu kabul etti. Hz. Ebû Bekir çağrılmak üzere

129 Günümüz hukukunda *kanun yolu*, davanın taraflarına tanınan hukuksal bir yoldur. Bu yol ile yanlış olarak verildiği ileri sürülen kararların incelemesi ve değiştirilmesi sağlanır. Kanun yolları genel olarak iki kümede toplanır:

1. *Olağan Kanun Yolları*: Yargı yerlerinden verilen nihai kararların kesinleşmesine engel olan kanun yollarıdır. Yargı yerinin kararına karşı, olağan kanun yollarına başvurulması, o kararın kesinleşmesini önler. Olağan kanun yolları da, iki şekilde gerçekleşir: Birincisi: “*Temyiz yolu*”; ikincisi ise, “*Kararın düzeltilmesi yolu*”dur.

2. *Olağan Üstü Kanun Yolu*: Kesinleşmiş hükümlere karşı tanınmış olan kanun yoludur. Yargının yenilenmesi demektir. Bu şekilde, kesinleşmiş bir yargı kararının değiştirilmesi sağlanır.

(A. Şeref Gözübüyük, s. 310).

130 İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye, *et-Turuku'l-Hukmiyye fi's-Siyâseti's-Şer'iyye*, Kâhire 1963, s. 48-49.

131 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuki İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul 1970, c. 8, s. 205; Fahreddin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı, Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, Tarih Yok, s. 218-219.

bir haberci gönderildi.¹³² Muhammed Hamidullah, “*Bundan ayrı yine öyle diğer vak’alar vardır ki, bunlarda tamamen kendi arzusuyla Rasûlullah bizzat kendisinin taraf olduğu davayı başka kimselere hakem sıfatıyla çözmeleri için bırakmıştır*” demektedir.¹³³

Fahreddin Atar da Hz. Ömer, Hz. Osmân ve Hz. ‘Alî’nin bizzât hakeme başvurarak şahsî ihtilâflarını çözdüklerini bildirmektedir.¹³⁴ Nitekim, İslâm Tarihi’nde Hz. ‘Alî ile Hz. Muaviye arasındaki *Sıffin Savaşı*’nda çözüm için “*tahkîm*”in kabul edilmesi ve Ebû Mûsâ el-Eş’ârî ile Amr b. el-As’ın hakemlikleri oldukça meşhûrdur.

İşte İslâm’daki hukuk devleti anlayışı, İdâre’nin hukuka tâbiliğini, İdâre’deki memûrlar gibi Devlet Başkanı’nın da karar ve tasarrufları hakkında yargı denetimi yapılırken yargıcın bağımsızlığını sağlamak için¹³⁵ kanaatimizce tahkîm sistemini kabul etmiştir; zîra İslâm Hukuku’nda tahkîm, kazânın bir şubesi sayılır.¹³⁶ İslâm Hukukçuları formel olarak, “*Devlet Başkanı’nun bizzât kendisi ile ilgili bir olayda kâdılık edemeyeceğini*” belirtmektedirler.¹³⁷ Bu da kanaatimizce tatbikatta İslâm’da Devlet Başkanı’nın taraf olduğu davalarda tahkîm sistemini tercih etme şeklindeki uygulamalarına ait müşâhedenin neticesi gelişmiş bir kural olsa gerektir.

Sonuç

İslâm’da İdâre karşısında ferdin konumu, toplumsal sorumluluk üzerine inşa edilmiştir; yani birey devlet kuruluşlarını gözetlemekten ve gördüğü herhangi bir bozukluk veya kusuru bildirmekten sorumludur. Bu sorumluluk, kâmû velâyeti kuruluşlarının idârî sağlamlık unsurlarıyla ilgili sayılmakta ve şu iki önemli hususa dayanmaktadır: *Birincisi*, bireysel sorumluluk, bireyin görevsel davranışı, kulluk görevleri ve bunlardaki tekamül ile bağlantılıdır. Zihinsel seviye, idârî işlerin güzelce yerine getirilmesinde esaslı bir rol oynar. Bu bakımdan birey, kendi nefsinin bekçisidir. *İkincisi* ise, toplumsal sorumluluk olup devlet görevlilerinin tasarrufları üzerinde bir denetleme cihâzı gibidir. Bu yüzden toplumun bütün fertleri, İslâm şeriatının öğretisi ve edebi çerçevesinde kâmû velâyeti personelini kontrolden sorumludur.

İdâre’nin eylem ve işlemlerinden menfaati ya da hakkı etkilenen kimsele-
rin idârî işlemin iptali, ya da karşılaştığı haksızlığı gidermek için başvurduğu yargı, *Mezâlim Kazâsı*’dır. Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler Dönemleri’nde

132 Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, Çeviren: Salih Tuğ, İstanbul 1980, c. II, s. 976, 977.

133 Muhammed Hamîdullah, c. II, s. 977, prg. 1549/1.

134 Fahreddin Atar, s. 219.

135 İslâm İdâresi’nde kâdî (yargıç) da Devlet Başkanı’nın memurudur.

136 Fahreddin Atar, s. 220.

137 Serahsî, *el-Mebsût*, c. XVI, s. 73.

bu kazâ (yargı), Hz. Peygamber'in kendisince ve Râşid Halifelerin de kendilerince dava ve mesele çeşitleri arasında herhangi bir ayırım yapmaksızın genel kazâ (yargı) içinde yapılmaktadır. İslâm'da mezâlim kazâsından çıkan karar ve hükümler için duruma göre kanun yolları açıktır. Bu yüzden, tarafların sergiledikleri delillere bağlı kalarak, mezâlim kazâsında verilmiş bir karar veya hüküm, sonradan bazı hata ve delillerin ortaya çıkması ile bozularak, yargı yenilenebilmektedir. Nitekim *İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye*, Hz. Ali'nin Şu-reyh'in baktığı bir davayı, muhakeme usûlune uygun olarak bakmadığı için yeni baştan ele aldığını kaydetmektedir.

İslâm'daki Hukuk Devleti anlayışı Devlet Başkanı'nın karar ve tasarruflarını yargı denetimine tâbi tutarken yargıcın bağımsızlığını sağlamak için *Tahkîm*'i kabul etmiştir; zirâ "*Devlet Başkanı'nun bizzât kendisi ile ilgil bir olayda kâdılık edemeyeceği*" Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler'in uygulamaları ile kaideleşmiştir.

Kaynakça

- ABDULBÂKÎ, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Çağrı Yayınları, İstanbul, Tarih Yok.
- ABDULVEHHÂB, Muhammed Tâhir, "er-Rakâbetu'l-İdâriyye fi'n-Nizâmî'l-İdâriyyi'l-İslâmî", *Risâletu'l-Halici'l-'Arabî*, Sayı 19, Yıl 6, Riyâd 1986.
- ALÎ MANSÛR, Ali, *Nizâmu'l-Hukm ve'l-İdâre fi's-Şer'ati'l-İslâmiyye ve'l-Kavâni-ni'l-Vad'iyye*, 2. Baskı, Beyrût 1971.
- ARMAĞAN, Servet, *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Ankara 1987.
- ATAR, Fahreddin, *İslâm Adliye Teşkilâtı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, Ankara, Tarih Yok.
- ATAY, Cevdet, *Devlet Yönetimi ve Denetimi*, İstanbul 1999.
- AVDEH, Abdulkadir, *et-Teşri'u'l-Cinâiyyu'l-İslâmî Mukârenen bi'l-Kânûni'l-Vad'i*, Cild 1, 8. Baskı, Beyrût 1986.
- BALKAN, Ali, *İdarenin Yargı Dışı Yollardan Denetlenmesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2009 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- EL-BELÂZURÎ, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279 h./892 h.), *Futûhu'l-Buldân*, Tahkik: 'Abdullâh Enis et-Tabbâ', 'Umer Enis et-Tabbâ', Beyrût 1987.
- EL-BEYHÂKÎ, Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn b. 'Alî (ö. 458/1066), *es-Sunenu'l-Kubrâ*, Haydarâbâd 1344 h.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukuki İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul 1970.
- EL-BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm b.el-Muğîre b. Berdizbeh (ö. 256/870), *el-Câmi'u'l-Musnedu's-Sahîhu'l-Muhtasar min Umûri Rasûlilâh (a.s.) ve Sunenihi ve Eyyâmih ("Sahîhu'l-Buhârî")*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- , *el-Câmi'u's-Sahîh el-Muhtasar*, Tahkik: Mustafa Dîb el-Bağâ, Dâru İbn Kesîr, Beyrût 1987.
- EL-BUSTÎ, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî (ö. 354/965), *es-Siretu'n-Nebevîyye ve Ahbâru'l-Hulafâ*, Tah : el-Hâfiz es-Seyyid Azîz Bek ve arkadaşları, 1. Baskı, Beyrût 1987.
- EL-CAHŞİYÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs (ö. 331/942), *el-Vuzarâ ve'l-Kutâb*, Tahkik.: Mustafâ es-Sekâ ve arkadaşları, 1. Baskı, Kâhire 1938.
- EL-CEVZİYYE, İbnu' Kayyim, *et-Turuku'l-Hukmiyye fi's-Siyâseti's-Şer'iyye*, Kâhire 1963.
- ED-DÂRİMÎ, Abdullah b. Abdirahmân Ebû Muhammed (ö. 255 h./869 m.), *Sunenu'd-Dârimî*, Tahkik: Fevvâz Ahmed Zemrelî, Hâlid es-Seb'u'l-Alemi, Beyrût 1407 h.
- DURAN, Lûtfî, *İdare Hukuku Ders Notları*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1982.
- DURMAZ, Bahadır Turan, "Yargı Kararlarının Uygulanamamasından Doğan Sorumluluk", *Hukuk Gündemi Dergisi*, Ankara, Sayı 4.
- EBÛ YÛSUF, Ya'kûb b. İbrâhîm (ö. 182/798), *Kitâbu'l-Harâc*, Bûlâk 1302 h.
- EBÛ ZEHRÂ, Muhammed, *Vilâyetu'l-Mezâlîm fi'l-İslâm*, Bahsun Mukaddem ilâ'l-Halkati'd-Dirâsiyyeti'l-Ulâ li'l-Kânûn ve'l-Ulûmi's-Siyâsiyye, Mısır 1961.
- EROĞLU, Hamza, *İdare Hukuku*, 4. Baskı, Işın Yayıncılık, Ankara 1984.
- EL-FERRÂ', Ebû Ya'lâ Muhammed b. Huseyin (ö. 458/1066), *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Nşr.: Muhammed Hâmid el-Fakî, Beyrût 1983.
- GADBAN, Münir, *İslam'da Siyasi Anlaşma (Hilf)*, Çeviren: Mustafa Burak, Adapazarı 1990.

- GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, *Yönetim Hukuku*, "S" Yayınları, Ankara 1983, s. 203.
- GÜLER, Mehmet Nuri, *İslâm İdâre Hukuku'nun Ortaya Çıkışı, Hz.Peygamber ve Râşid Halîfeler Dönemleri'nde İdâre'nin Kuruluşu, İşleyişi ve Denetlenmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1995 (Basılmamış Doktora Tezi).
- EL-ĞAZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, Cild 7, Tab'atu's-Şa'b, Yer Yok, 1933.
- HAMÎDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, Çeviren: Salih Tuğ, İstanbul 1980.
-----, *Mecmuâtu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye*, Beyrût 1985.
- İBN HACER el-Askalanî (ö. 852 h./1448 m.), *Subulu's-Selâm Şerhu Bulûği'l-Merâm min Edilleti'l-Ahkâm*, Cilt IV, Matbaatu'l-İstikâme 1357 h.
- İBN HALDÛN (ö. 808/1406), *el-Mukaddime*, Dâru'l-Kalem, 6. Baskı, Beyrût 1986.
- İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Abdulmelik el-Ma'âfirî (ö. 213 h./828 m.), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, el-Cuz'u's-Sânî, Takdîm: Taha Abdurra'uf Sa'd, Dâru'l-Cil, Beyrût 1987.
- İBN İSHÂK, Muhammed b. Yesâr (ö. 151 h./768 m.), *Sîretu'bnü İshâk*, Tah.: Muhammed Hamidullah, Konya 1981.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim ed-Dineverî (ö. 276/889), *Uyûnu'l-Ahbâr*, Mısır 1925.
-----, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim ed-Dineverî (ö. 276/889), *el-Ma'ârif*, Tahkik: Servet 'Ukkâşe, 4. Baskı, el-Kâhire 1966.
- İBN MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (ö. 273/886), *es-Sunen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- İBN MANZÛR, Cemâluddîn Muhammed b. Mükrîm b. Alî Rıdvân b. Ahmed b. Ebî'l-Kâsım b. Hubka el-İfrîkî (ö. 711/1311), *Lisân'l-'Arab*, Tab'atu Bulâk, Tarih Yok.
- İBN TEYMİYYE, Takiyyuddîn Ahmed (ö. 728/1328), *el-Hisbe fi'l-İslâm*, Tah.: Seyyid b. Muhammed b. Ebî Sa'deh, Kuveyt 1983.
-----, Takiyyuddîn Ahmed (ö. 728/1328), *es-Siyâsetu's-Şeriyye fi Islâhi'r-Râ'i ve'r-Ra'iyye*, 4. Baskı, Nşr.: Muhammed Hilmî el-Minyâvî, Dâru'l-Kitabi'l-Garbî, Mısır 1969.
- İBNU'L-CEVZÎ, Cemâlu'd-Dîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman (ö. 597/1201), *Târihu'l-'Umer b. el-Hattâb*, Tab'atu'l-Matba'ati't-Ticâriyye, Yer Yok, Tarih Yok.
- İBNU'L-ESÎR, İzzuddîn Ebû'l-Hasan Alî b. Muhammed el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrût 1965/1966
- EL-KALKAŞENDÎ, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. İdris b. Ahmed b. Abdillâh (ö. 821/1418), *Subhu'l-A'sa fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, el-Kâhire 1913
- EL-KARÂFÎ, Şahabuddîn Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahman es-Sanhâcî (ö. 684/1285), *el-Furûk*, Dâru İhyâ'i'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1347 h.
- EL-KEREMÎ, Hâfız Ahmed 'Acâc, *el-İdâre fi 'Asri'r-Resûl Sallallahu 'Aleyhi ve Sellem*, Kâhire 2006.
- KESKİOĞLU, Osman, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*, Ankara 1999.
- EL-KETTÂNÎ, Abdulhayy, *Nizâmu'l-Hukûmeti'n-Nebeviyye (et-Terâtibu'l-İdâriyye)*, Cild 1, Beyrût, Tarih Yok.
- KUBALI, Hüseyin Nail, *Anayasa Hukuku Dersleri, Genel Esaslar ve Siyasî Rejimler*, İstanbul 1971.
- KURD 'ALÎ, Muhammed, *el-İdâretu'l-İslâmiyye fi 'İzzeti'-'Arab*, Kâhire 1934.

- EL-MÂVERDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 450/1058), *el-Ahkâmu's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtu'd-Dîniyye*, 1. Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1985.
- EL-MUHÂMÎ, Sa'îd el-Hakîm, *er-Rakâbe 'Alâ 'A'mâli'l-İdâre fi's-Şerî'ati'l-İslâmiyye ve'n-Nuzumi'l-Vad'iyye*, et-Tab'atu's-Saniyye, el-Kâhire 1987.
- EL-MUNZİRÎ, el-Hâfız Zekiyyu'd-Dîn Abdulazîm b. Abdulkavî (ö. 656/1258), *et-Terğîb ve't-Terhîb mine'l-Hadîsi's-Şerîf*, Mustafâ el-Helebî, 1954.
- MUSTAFA, İbrahim ve arkadaşları, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, Beyrût, Tarih Yok
- MUSLİM, Ebû'l-Huseyin b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri (ö. 261/875), *el-Câmi'u's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981
- , Ebû'l-Huseyin b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri (ö. 261/875), *el-Câmi'u's-Sahîh*, Dâru'l-Cîl, Beyrût, Tarih Yok.
- ES-SERAHSÎ, Şemsuleimme Ebû Bekr Muhammed Ahmed (ö. 490/1097), *el-Mebsût*, Kâhire, Tarih Yok.
- SUBHÎ ES-SÂLÎH, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, 2. Baskı, Beyrût 1388.
- ES-SUYÛTÎ, Celâlu'd-Dîn (ö. 911 h./1505 m.), *Câmi'u'l-Ehâdis*, el-Mektebetu's-Şâmi-le, el-İsdâru's-Sâlis.
- ET-TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Hâlid (ö. 310/922), *Târihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Dâru'l-Ma'ârif, Tarih Yok.
- ET-TAMÂVÎ, Suleymân Muhammed, *'Umeru'bnû'l-Hattâb ve Usûlu's-Siyâse ve'l-İdâretu'l-Hadîs, Dirâsetun Mukârenetun*, 1. Baskı, Dâru'l-Fikri'l-'Arabîyy, 1969.
- TAZEGÛL, İsmail, *Türkiye'de İdarenin Yargısal Denetiminin Etkinliği*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2011 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TUĞ, Salih, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri (XIX ve XX. Asırlar)*, İstanbul 1969.
- TYAN, Emil, *Histoîr de L'Organisation Judiciaire en Pays Islam*, Paris 1938.
- URSÂN, Şevket, *es-Sultâtu'l-Kadâiyye fi'l-İslâm*, Yer Yok, Tarih Yok.
- YÛSUF MÛSÂ, Muhammed, *Nizamu'l-Hukm fi'l-İslâm*, Tab'atu Ma'hadi'd-Dirâsâti'l-'Arabîyyeti'l-Ulyâ, Yer Yok, 1962.
- EZ-ZEMAŞSERÎ, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Umer (ö. 538 h./1143 m.), *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Akâvil fi Vucûhi't-Te'vîl*, Beyrût, Tarih Yok.